

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.Я.ФРАНКА

На правах рукопису

СПРИНСЬКА ЗОРЯНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 159. 923

СПІВВІДНОШЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
19.00.01 – загальна психологія історія психології

Науковий керівник
доктор філософських
наук, професор
СКОТНА Н.В.

Львів - 2008

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	... 4
ВСТУП	... 6
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ	... 13
1.1. Поняття агресії в історичному аспекті	... 13
1.2. Теоретичні підходи до вивчення орієнтації особистості на життєві цінності	... 36
1.3. Агресія як один із засобів досягнення життєвих цінностей	... 59
РОЗДІЛ II. ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ	... 67
2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження	... 67
2.2. Обґрунтування вибору психодіагностичного інструментарію	... 69
2.2.1. Огляд методик, що використовуються для діагностики агресії	... 69
2.2.2. Методики діагностики ціннісних орієнтацій та значимих для регуляції поведінки властивостей особистості	... 72
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ	... 83
3.1. Аналіз кореляційних зв'язків між показниками агресії та ціннісних орієнтацій	... 83
3.2. Взаємозв'язки показників агресивної поведінки з певними властивостями особистості	... 87
3.2.1. Зв'язки показників агресії з важливими для соціальної адаптації властивостями особистості	... 87
3.2.2. Особливості співвідношення показників агресії з показниками інтернальності та екстернальності	... 91
3.2.3. Зв'язок показників агресії з комунікативними властивостями особистості	... 92
3.3. Групування однакового простору досліджуваних показників методом факторного аналізу	... 95

3.4. Психологічні особливості осіб з різною специфікою індексів агресивності та ворожості	... 105
3.4.1. Обґрунтування та емпіричний пошук представників груп з визначеними проявами агресії	... 105
3.4.2. Аналіз ціннісних орієнтацій досліджуваних осіб з високим та низьким рівнем агресивної поведінки	... 106
3.4.3. Психологічна характеристика осіб з різними проявами індексу агресивності та ворожості	... 114
3.5. Ціннісний світ вихованця виправно-трудової колонії	... 147
ВИСНОВКИ	... 156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	... 160

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

№ п/п	Умовні позначення	Назва показників
1.	ВК	Виховна колонія
Властивості особистості (за методикою FPI)		
2.	Невр.	Невротичність
3.	Сп. аг.	Спонтанна агресивність
4.	Депр.	Депресивність
5.	Роздр.	Роздратованість
6.	Тов.	Товариськість
7.	Врівн.	Врівноваженість
8.	Р.аг.	Реактивна агресивність
9.	Сором.	Сором'язливість
10.	Е/І	Екстраверсія-інтоверсія
11.	Е. Л.	Емоційна лабільність
12.	М/Ф	Маскуліність-фемінність
Показники комунікативної установки (за методикою В.Бойко)		
13.	А-1	Неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини
14.	Б-2	Використання себе в якості еталону при оцінці інших
15.	В-3	Категоричність чи консерватизм в оцінці людей
16.	Г-4	Невміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів
17.	Д-5	Прагнення переробити, перевиховати інших
18.	Е-6	Прагнення підігнати партнера, зробити його зручним
19.	Є-7	Невміння вибачати іншим їхні помилки
20.	Ж-8	Нетерпіння до фізичного чи психічного дискомфорту партнера
21.	З-9	Невміння пристосовуватися до оточуючих
22.	∑ к.у.	Сумарний показник негативної комунікативної установки
23.	∑ к.т.	Сумарний показник зниженої комунікативної толерантності
Показники термінальних цінностей (за опитувальником „ОТеЦ”)		
Сфери життєдіяльності людини		
24.	Проф.	Сфера професійного життя
25.	Навч.	Сфера навчання та освіти
26.	Сім.	Сфера сімейного життя
27.	Сус.	Сфера суспільного життя
28.	Зах.	Сфера захоплень

Термінальні цінності, що проявляються у вищевказаних сферах		
29.	пр.	Власний престиж
30.	мат.	Високе матеріальне положення
31.	креат.	Креативність
32.	соц. к.	Активні соціальні контакти
33.	самроз.	Саморозвиток
34.	дос.	Досягнення
35.	дух. зад.	Духовне задоволення
36.	збер. інд.	Збереження власної індивідуальності

ВСТУП

Актуальність дослідження співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості зумовлена низкою проблем, що існують на сучасному етапі становлення українського суспільства.

На сьогоднішній день відмічається значний зріст агресії у різноманітних сферах життєдіяльності особистості, зростають стимули до агресивної поведінки в масовій культурі, активно пропагується використання агресивних проявів для досягнення певних цілей у засобах масової інформації. Сучасне суспільство пред'являє до людини зокрема до її духовності, цінностей та уявлень щодо свого майбутнього та майбутнього суспільства все більші і більші вимоги. Та проблемою є те, що агресія стає одним з найефективніших способів досягнення та утримання цінностей.

Необхідність наукової розробки означеної проблеми, тобто вивчення співвідношення між агресивною поведінкою та ціннісними орієнтаціями особистості, визначається вимогами практики щодо створення новітніх виховних технологій просвітницької, профілактичної та корекційної роботи з проблеми подолання агресії та її проявів.

Особливого значення набуває ця проблема в умовах соціальної реабілітації та адаптації осіб, що перебувають в установах позбавлення волі.

Різноманітні погляди на людську природу дають можливість зустріти у психологічній літературі різні визначення поняття агресії, хоча більшість дослідників сходяться у визнанні необхідності розглядати його диференційовано – як ситуативне явище і як особистісну характеристику. У існуючих на сьогоднішній день психологічних дослідженнях аналізуються особливості впливу певних ситуацій на агресивність людини (А.Г.Амбрумова, О.Г.Антонова-Турченко, Н.М.Ануфрієва, О.І.Донцов, О.А.Донченко, О.Б.Елькінбард, А.В.Калуєв, А.Б.Коваленко, Т.М.Титаренко, О.М.Цільмак, О.Я.Чебикін, А.І.Чоботарь, Л.М.Юр'єва, Г.Кауфман, Р.Лазарус, Г.Сельє, С.Розенцвейг, та інші). Ряд дослідників доводять, що різноманітні прояви агресії людини є реакцією на певні провокації (Л.Берковіц, Р. Берон,

Д.Річардсон, Д. Майерс). Про функціональне призначення агресивних проявів особистості йдеться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (Н.Ф.Каліна, М.Д.Левітов, Н.Ю.Максимова, К.Л.Милютіна, А.О.Реан, О.П.Саннікова, Е.Аронсон, R.Ardrey, L.Berkowitz, А.Бандура А.Buss, J.Dollard, L.Doob, К.Лоренц, N.Miller, O.Mowrer, G.Rochlin, L.J.Saul, S.Feschbach, З.Фрейд, Е.Фромм, З.Шасварі, та багато інших).

Спільним для психологічних пояснень агресії є те, що агресивної поведінки можна уникнути. Імовірність її появи залежить від безлічі сприятливих і перешкоджаючих агресії факторів, що пов'язані як з самою особистістю, так і з навколишнім середовищем. Одним з факторів, що пов'язаний з проявами агресії є цінності.

Особливості формування духовності особистості на сучасному етапі полягають в тому, що цей процес відбувається в умовах соціально-економічної кризи суспільства, розширення соціальної самостійності та ініціативи молоді. Це приводить до критичного переосмислення досвіду попередніх поколінь, формує нові уявлення щодо свого майбутнього та майбутнього суспільства, спричиняє переоцінку системи цінностей.

На сьогоднішній день існує багато досліджень з проблем як агресії, агресивної поведінки, так і ціннісних орієнтації особистості. Проблема становлення ціннісних орієнтацій докладно розглянута у працях К.А.Абульханової-Славської, А.Адикулова, О.Г.Асмолова, І.Д.Беха, Б.С.Братуся, М.Й.Боришевського, Т.В.Бутківської, Л.С.Виготського, О.Г.Дробницького, А.Г.Здравомислова, О.М.Леонтьєва, С.Д.Максименка, С.Л.Рубінштейна, Н.В.Скотної, Л.М.Смірнова, Л.Столовича, В.П.Тугаринова, Н.В.Чепелевої, В.Франкла, Н.В.Фролової, В.О.Ядова та інших дослідників. Та надзвичайно мало досліджень, де йдеться про зв'язок агресивної поведінки з ціннісними орієнтаціями особистості. Актуальність та недостатня розробленість даної проблеми визначили вибір теми дослідження „Співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості”.

Розробка цієї теми реалізовувалася у двох напрямках. Перший напрям пов'язаний з пошуком показників агресивної поведінки та схильності до неї. Другий напрям спрямований на вивчення проблеми ціннісних орієнтацій, сфер життєдіяльності особистості та особливостей їх прояву. На перетині цих двох напрямків зосередилась проблема нашого дослідження.

Зв'язок з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою науково-дослідної роботи кафедри психології Львівського національного університету ім. І.Я.Франка “Психологічний аналіз соціальної активності особистості” (номер держреєстрації 0199U003619). Тема затверджена Вченою Радою Львівського національного університету ім. І.Я.Франка (протокол № 24/4 від 25 квітня 2001 року) та закоординована Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 19 червня 2007 р.). Автором досліджувалась проблема агресивної поведінки у площині соціальної активності особистості

Мета дослідження полягає у розкритті особливостей агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій особистості та їх співвідношення і прояву в осіб з різними показниками агресії.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі **завдання**:

1) на основі аналізу психологічних джерел визначити логіку та напрямок теоретико-емпіричного дослідження агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій, уточнити поняття „агресивна поведінка”, визначити властивості особистості, які можуть бути пов'язані з феноменами, що вивчаються;

2) розробити модель емпіричного дослідження і систему дослідницьких процедур, спрямованих на діагностику показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та певного спектру властивостей особистості, які пов'язані з ними;

3) емпірично дослідити зв'язки показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості, які досліджуються у співвідношенні з ними;

4) вивчити специфіку агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій у осіб, що знаходяться на волі (студенти) та осіб, що відбувають покарання у виховній колонії;

5) дослідити індивідуально-психологічні особливості осіб з різним рівнем індексів агресивності та ворожості.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості особистості з різними проявами агресивної поведінки.

Предмет дослідження – показники агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та їх співвідношення.

Гіпотеза дослідження: міра значимості термінальних цінностей та сфер людського існування, що представлені в житті кожної особистості, пов'язана з певними показниками агресивної поведінки, за допомогою яких особистість реалізує свої бажання та прагнення.

Методи дослідження. В дослідженні використовувались: теоретичні методи (аналіз літератури за даною проблематикою); емпіричні (спостереження, тестування, опитування); статистичні методи обробки даних (кореляційний, факторний аналіз, t-критерій Стьюдента), які здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows; методи якісного аналізу даних (метод „асів”, „профілів”).

Тестування здійснювалось за методиками, спрямованими на діагностику агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та широкого спектру індивідуально-психологічних властивостей особистості. Для діагностики показників та форм агресії використано методику А.Басса - А.Дарки; з метою вивчення міри значимості ціннісних орієнтацій та сфер життєдіяльності людини було обрано методику „Ціннісні орієнтації” М.Рокіча і опитувальник „ОТеЦ” І.Сеніна; для дослідження адаптивних та комунікативних властивостей особистості, що мають важливе значення для соціальної регуляції поведінки задіяні методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту В.Бойко, особистісний опитувальник FPI, методика EPQ Г.Айзенка, методика

діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж.Роттера, методика діагностики комунікативної установки В.Бойко.

Дослідження проводилось на базі Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка та Самбірської виховної колонії. Вибірку дослідження складало 270 осіб у віці 16-21 років, з них 200 студентів та 70 вихованців СВК.

Наукова новизна та теоретичне значення роботи полягає в тому, що:

– *вперше* теоретично обґрунтовано та емпірично виявлено взаємозв'язки між показниками агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості, які відображають індивідуально-психологічний характер соціальної регуляції особистості; доведено, що особи з різним рівнем агресивної поведінки характеризуються своєрідністю та неповторністю у мірі значимості цінностей та сфер життєдіяльності; встановлено, що особи, які знаходяться на волі та ті, що їй позбавлені володіють своєю специфікою агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій, які визначають спрямованість активності особистості;

– *розширено та доповнено* уявлення про індивідуально-психологічні особливості осіб з різним рівнем індексів агресивності та ворожості у просторі досліджуваних властивостей особистості, які мають як загальні тенденції, так і відмінності;

– *набуло подальшого розвитку* знання з проблематики психологічного змісту агресивної поведінки як складного та багатоаспектного феномену; знання про характер співвідношення показників агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій, який виявляє зростання імовірності проявів агресивної поведінки при збільшенні значення певних цінностей для особистості з метою їх отримання чи захисту.

Практичне значення роботи. Зміст теоретичної та практичної частин роботи може бути використаний у процесі підготовки студентів при викладанні певних розділів загальної, диференційної, юридичної психології. Отримані результати визначили нові резерви щодо можливостей розробки конкретних терапевтичних та корекційних прийомів у роботі психолога з особами для

подолання деструктивних проявів агресії та у реабілітаційній роботі спеціалістів, що працюють в установах виконання покарань.

Результати дослідження впроваджувались у роботі психологів Самбірської виховної колонії для проведення просвітницької, консультаційної, корекційної роботи з вихованцями з метою уникнення негативних проявів агресії та з метою адаптації вихованців до життя на волі (акт № 7 від 09.01.08 р.), під час проведення постійнодіючих тренінгів „Профілактика насильства” для спеціалістів, що працюють з різними верствами населення та у роботі дорадчого органу з сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах у Самбірському міському центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (акт №15/69 від 08.11.07).

Особистий внесок автора. Отримані автором емпіричні дані є самостійним внеском в розробку проблеми співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості. Автор самостійно зібрав емпіричний матеріал, здійснив математико-статистичну обробку даних, узагальнив та інтерпретував отримані результати.

Надійність та достовірність результатів забезпечується теоретичним аналізом проблеми, відповідністю застосованих методів меті та задачам дослідження, поєднанням якісного та кількісного аналізу отриманого емпіричного матеріалу, використанням сучасного апарату методів математичної статистики, відповідним добором груп досліджуваних, створенням адекватних умов обстеження, репрезентативністю вибірки.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на конференціях: II Міжнародна науково-практична конференція „Молодіжна політика: проблеми і перспективи” (Дрогобич, 2005 р.), II Міжнародна науково-практична конференція „Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні” (Дрогобич, 2005 р.), Міжнародна науково-практична конференція „Психологія особистості: теорія, досвід, практика” (Одеса, 2007 р.), Міжнародна науково-практична конференція „Формування цінностей сучасної особистості”

(Дрогобич, 2007 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція „Психологічні засади здорового способу життя студентської молоді” (Чернігів, 2005 р.), на щорічних наукових конференціях Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 6 публікаціях, які надруковано у фахових наукових виданнях України.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Зміст роботи викладений на 177 сторінках комп'ютерного тексту і включає 19 таблиць та 17 рисунків. Список використаних джерел нараховує 220 праць українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття агресії в історичному аспекті

Задача визначення людської агресії надзвичайно складна. Агресивна поведінка – одне з центральних питань розуміння людської природи, тому вимагає детального вивчення як з боку спеціалістів різних галузей психології, так і соціологів, філософів, педагогів. Кількість фактів про довгу історію людської агресії досить велика. Останні п'ять тисяч шістсот років писемної історії людства включають 14600 воєн, тобто, середній показник складає більше ніж 2,6 воєн щороку [15, с.152]. Багатовіковий досвід навчив людей за допомогою агресивної поведінки отримувати матеріальні блага, землю, багатство, можливість захистити власну сім'ю, досягнути влади, завоювати престиж.

Різноманітні погляди на людську природу дають можливість зустріти у психологічній літературі різні визначення поняття агресії, хоча більшість дослідників сходяться у визнанні необхідності розглядати його диференційовано – як ситуативне явище і як особистісну характеристику із врахуванням перехідного стану і його динаміки.

Проаналізуємо традиційні уявлення про людську агресію. По своїй суті будь-яка агресія є проявом активного діяльнісного незадоволення людиною умовами навколишнього середовища, оточуючими чи собою самою. Поняття „aggression” (лат.) означає напад, атаку. Психологічно агресивна поведінка виступає одним з основних способів вирішення проблем, пов'язаних зі збереженням індивідуальності та тотожності, із захистом і зростанням почуття власної цінності, самооцінки, рівня домагань, а також збереження та посилення контролю над істотним для суб'єкта оточенням [130]. Агресивні дії можуть виступати як засіб досягнення якої-небудь значимої мети; як спосіб психічної

розрядки, заміщення задоволення блокованої потребами і переключення діяльності; як спосіб задоволення потреби в самоствердженні та самореалізації [188].

В науковому контексті поняття „агресії” перебували як біологічні так і соціальні мотиваційні чинники. У зарубіжних та вітчизняних психологічних дослідженнях аналізуються особливості впливу певних ситуацій на агресивність людини (А.Г.Амбрумова, О.Г.Антонова-Турченко, Н.М.Ануфрієва, О.І. Донців, Т.А. Полозова, О.А.Донченко, Т.М.Титаренко, А.В.Калуєв, А.Б.Коваленко, Е.Л.Косенко, О.М.Цільмак, О.Я.Чебикін, А.І.Чоботарь, О.Б.Елькінбард, Г.Сельє, В.О.Шатенко, Л.М.Юр’єва, R.S.Lazarus, P.A. Resick, S. Rosencweigg, S. Feschbach, H. Kaufmann, H. Werbik та інші) [57; 131; 163; 188; 189; 213]. Підкреслюється, що імпульсивні (чи експресивні) прояви агресії людини часто є реакцією на певні ситуації (Л.Берковіц) [19]. Результати експериментів зарубіжних та вітчизняних психологів свідчать про сильний вплив прямої провокації, вербальної чи фізичної, на актуалізацію агресії (Р. Берон, Д. Річардсон, Д. Майерс) [37; 97].

Значна увага приділяється розгляду функціонального призначення агресивних проявів особистості (Е.Аронсон, А.Бандура, Н.Ф.Каліна, М.Д.Левітов, К.Лоренц, Н.Ю.Максимова, К.Л.Милютіна, А.О.Реан, О.П.Саннікова, З.Фрейд, Е.Фромм, З.Шасварі, R.Ardrey, L.Berkowitz, G.Borgia, A.Buss, J.Dollard, L.Doob, N.Miller, O.Mowrer, R.Sears, S.Feschbach, G.Rochlin, L.J.Saul, L.Valzelli та багато інших) [14; 16; 72; 73; 88; 94; 139; 147; 148; 175; 178; 180; 203; 206].

На сьогоднішній день існує декілька різноспрямованих концептуальних підходів до вивчення проблеми агресії, які умовно можна поділити на біологічні, соціальні та психологічні. Проаналізуємо основні теоретичні підходи до пояснень феномену агресії.

Представники психоаналітичного напрямку вважають, що люди по своїй природі завжди схильні до реалізації агресивних потягів. З.Фрейд розглядав агресію як поєднання Еросу (лібідо) і Танатосу (мортідо, деструктивне начало)

із переважанням останнього, тобто як злиття сексуального інстинкту та інстинкту смерті з домінуванням останнього [176].

Він зазначав, що людина є енергетичною системою і підпорядковується всім законам збереження і перетворення енергії: з народження у людини накопичується енергія, яка повинна розсіюватися або розряджатися, перш ніж досягне небезпечного рівня. Ця концепція отримала назву гідравлічної моделі по аналогії зі замкнутим балоном, в якому наростаючий тиск повітря може призвести до вибуху. Якщо тиск в резервуарі – людській психіці – зростає і зростає, може статися „вибух”, спалах гніву і – як наслідок – здійснюється акт насилля [15, с.154]. Більше того, люди, схильні до бурхливих проявів гніву, „вибухають” від надмірного тиску агресивної енергії. Згідно фрейдистської концепції, людина збуджується сексуальними і агресивними інстинктами чи потягами. Поняття Едіпового комплексу, на думку дослідника, є першопочатково навантаженим агресивною тенденцією, яка спричиняється полярністю між любов’ю (ніжністю) до батьків (чи одного з них) та ненавистю (агресивністю) по відношенні до них, що одночасно притаманні суб’єкту. З.Фрейд зазначав, що інстинкт самозбереження потребує агресивності, а сумління – не що інше, як переорієнтація агресії всередину самого суб’єкта. Тому у будь-якої людини існує потенційна готовність до агресії. Ця думка знаходить підтвердження у багатьох життєвих ситуаціях: наприклад, у стосунках між дітьми вибух агресії може припинити напади з боку однолітків і, таким чином, сприяти закріпленню агресії як необхідної умови виживання та збереження поваги до себе. Інстинкт агресії, як стійка характеристика індивіда, лежить в основі всіх емоційних та любовних відносин між людьми [178].

З.Фрейд підкреслював, що насилля у всіх його формах є результатом розрядки цієї агресивної енергії. Внутрішня енергія акумулюється до небезпечного рівня, якщо людина не в змозі адекватно її розрядити шляхом катарсису. Метод катарсису може здійснюватися шляхом реальної поведінки (наприклад, гра волейбол) чи опосередковано (спостерігаючи за грою волейболістів). Прихильники фрейдистського психоаналітичного підходу

прогнозують, що діти, які беруть участь в шкільних спортивних змаганнях чи з азартом спостерігають за ними, будуть менш агресивними у порівнянні з тими дітьми, що не беруть участі в них і не є азартними спостерігачами [15, с.154].

Наступники З.Фрейда обстоювали думку, що люди схильні до скоєння насильницьких злочинів (ворожої агресії), не мали достатньої можливості „випустити пар” і втримати свою агресивну енергію на контрольованому рівні. Згідно психоаналітичної точки зору, для того, щоб мати можливість контролювати насильницьку злочинність, необхідно забезпечити людей багаточисленними, але адекватними каналами для катарсису (наприклад, адекватні умови для розваг). Таким чином діти і дорослі навчаться розряджати агресію соціально прийнятними, адекватними способами.

М.Кляйн висловила припущення, що у чистому вигляді агресивності не існує, обов'язково є взаємодія між агресивними та лібідозними тенденціями, вона (агресія) лише виявляється у кожного суб'єкта і в будь-якій ситуації у різних пропорціях. У своїх роботах, присвячених агресивним тенденціям у нормальних дітей, вона вперше використовує терміни З.Фрейда „потяг до життя” і „потяг до смерті”, описуючи полярність почуттів дітей між любов'ю і агресією. М.Кляйн довела, що агресія маленьких дітей пов'язана із почуттям провини і страху, що виникають з агресії – тут і замикається коло. Окрім того, З.Фрейд і М.Кляйн пов'язують глибиннопсихологічні витoki агресії з Едіповим комплексом: „...очевидно, біль і дискомфорт, які переживає народжене немовля, так само як і втрата внутрішньоутробного стану, сприймаються ним як напад ворожої сили” [22]. Дослідниця підкреслювала, що боротьба між інстинктом життя і інстинктом смерті є складовою частиною хворобливого переживання народження і тому збільшує тривогу. Проте свобода від голоду і напруги є оптимальним станом рівноваги між лібідними і агресивними імпульсами. Ця рівновага порушується агресивними імпульсами, а переживання задоволення і фрустрації є могутнім стимулом для лібідних і деструктивних імпульсів, для любові і ненависті.

Психоаналітики А. Адлер та С. Шпильрейн вказували на наявність потягу до деструктивності, а дослідник В. Штекель зазначав, що ненависть, як різновид агресії, є більш первинною, аніж любов [3; 22]. К. Хорні визначила серед типів особистості агресивний тип, що вороже налаштований до інших людей, які вважаються потенційними ворогами, а оточуючий світ сприймається як арена боротьби всіх проти всіх [186].

А.Адлер ввів поняття агресивного стимулу як загального основного інстинкту, якому підпорядковуються всі примітивні потяги. Якщо агресивний і сексуальний інстинкт проявляються одночасно, то домінує завжди перший. Пізніше А. Адлер прийшов до висновку, що агресивний інстинкт є засобом подолання перешкод, які виникають на шляху до поставленої мети, способом адаптації [3].

На думку Г. Паренса людина народжується з певним рівнем агресивності, але він ідентифікує агресію з активністю, вважаючи, що за нормального розвитку ця агресивність трансформується в активність. Агресія може проявлятися в різних формах, проте всі ці форми об'єднуються однією загальною рисою – вони є спробою суб'єктів контролювати, впливати на себе та на оточення [119].

Е.Фромм пропонував визначення агресії як будь-якої дії, що завдає або має намір завдати шкоду іншій людині, групі людей, тварині або неживому об'єкту. Він виділяв два види агресії. Перший вид є загальним для людини і тварини – біологічно адаптивна агресія – це філогенетично закладений імпульс до атаки або до втечі, залежно від ситуації, в якій виникає загроза життю. Ця захисна „доброякісна” агресія служить для виживання індивіда чи роду; вона має біологічні форми прояву і зникає, як тільки минає небезпека. Інший вид агресивності – біологічно неадаптивна, „злаякісна” агресія, що характеризується деструктивністю або жорстокістю. Такий вид агресії властивий лише людині і завдає біологічної шкоди та приносить соціальну розруху. Головні прояви „злаякісної” агресії – вбивство і жорстокі тортури – не мають ніякої іншої мети, окрім отримання задоволення. Причому, ці дії

наносять шкоду не лише жертві, а й самому агресору. В основі зляканої агресивності не інстинкт, а певний людський потенціал, корені якого виходять зі самої суті існування людини [180]. Відношення доброякісної - оборонної агресії до зляканої – деструктивної Е.Фромм розглядає як відношення інстинкту до характеру. Тому постає необхідність у розмежуванні природних потягів, що кореняться у фізіологічних потребах, і специфічно людських пристрастей, джерело яких криється в людському характері [180].

Окремо Е.Фромм розглядав власне агресивний, деструктивний тип агресії. Деструктивна агресія завжди асоціювалась з таким філософсько-моральним поняттям, як зло. Ще в найдавнішій філософії присутні полярні точки зору з приводу цього питання.

Китайський філософ Сюн-цзи вважав, що людина має „злу природу”. Інший китайський філософ, Мен-цзи, проголосив ідею, що всі люди народжуються добрими або щонайменше морально нейтральними, а потім вплив хибних суспільних чинників може призвести до того, що людина стає злою [96]. Філософ був переконаний, що якщо людина за своєю природою добра, то примушувати її до вчинення зла означає примушувати до вчинення протиприродного. Подібну ідею висловив і продовжив через 19 сторіч Жан-Жак Руссо. Філософ, намагаючись пояснити агресивність, вбачав причиною зла та деструктивності суспільство та його устрій, а не людську природу. Згідно його концепції, людина народжується доброю та розумною, і якщо у ній розвиваються деструктивні нахили, то їх причиною є негативні обставини та неадекватне виховання [120]. Т.Гоббс вказував на необхідність дотримання соціальних норм та обмежень, щоб контролювати деструктивну людську природу, оскільки агресивні імпульси є вродженими і вони важко піддаються переорієнтації [120].

Представники психоаналітичної теорії причинами виникнення вважали: З.Фрейд – перешкоди на шляху до реалізації лібідо, А.Адлер – прагнення до влади, до переваги над іншими, Е.Фромм – потяг до знищення. Очевидно, що при такому поясненні агресії, вона неминуче повинна виникнути в будь-якої

людини з вродженими неусвідомленими потягами, які далеко не завжди можуть бути безпосередньо реалізовані в житті і тому знаходять свій вихід у деструктивній, нищівній поведінці [189]. Агресія в класичному психоаналізі розглядається як поведінка, що має на меті заподіяння шкоди будь-якому об'єкту. Імовірність її появи пов'язані з неможливістю реалізувати неусвідомлені вроджені потяги.

Схильність до агресивних дій намагалися пояснювати по-різному. Однією з перших виникла точка зору, згідно якої у людей і у тварин існує вроджений „інстинкт агресивності”. Такої точки зору притримувався К.Лоренц; його теорія отримала назву *етологічного підходу* (етологія – наука, що вивчає поведінку тварин в природних умовах і порівнює її з поведінкою людини) [94]. На думку К.Лоренца, агресія – це психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, що діє на основі інстинкту. Головне її призначення – захищати „обгороджену” територію, яка забезпечує достатньо їжі, пиття і простору для рухової активності та відтворення. Якщо в цей простір проникає порушник, вважає К.Лоренц, інстинктивною чи генетично запрограмованою реакцією є атака порушника, виражена агресивна поведінка, що запобігає подальшому вторгненню ворога. К.Лоренц стверджує, що це – вроджена риса, результат тривалого, складного процесу еволюції. Внутрішньовидова агресія – агресивна поведінка по відношенню до свого виду тварин запобігає перенаселенню території і дає можливість спарюватися найсильнішим і найкращим представникам одного виду для отримання потомства [94].

Прояви агресії залежать, по-перше від кількості накопиченої агресивної енергії, по-друге, від наявності та сили особливих стимулів, які полегшують розрядку агресії. Однак, на нашу думку, теорії агресії як інстинкту не враховують вплив соціальних факторів на формування агресивної поведінки, а все зводять до біологічних, генетичних та біохімічних впливів. Етологічний підхід викликає цікавість, але не отримав підтвердження в дослідженнях людської агресивності (А. Bandura, 1983; Zillmann, 1983;) [14; 204]. Зоологи, біологи і психологи робили спроби застосувати ідеї Лоренца до розуміння

поведінки людини, але намарно. Однією з проблем є те, що етологічна позиція базується на аналогії між людиною і твариною. На теперішній час, існує небагато доказів, що підтримують погляд на людину як істоту вроджено небезпечну і жорстоку чи керовану інстинктами.

Представники соціальної психології вважають, що агресія зумовлюється зовнішніми причинами, мотивами завдати шкоду іншому. Найбільш поширеною з них є *фрустраційна теорія*, запропонована Дж. Доллардом та ін. (J. Dollard, Doob, Miller, Mowrer). Агресивна поведінка розглядається не як еволюційний, а як ситуативний процес [206]. Згідно даної теорії агресія завжди є наслідком фрустрації, а фрустрація завжди тягне за собою агресію, тобто, в індивіда, який зазнав фрустрації, виникає мотивація до агресії. Представники даної теорії (Дж. Доллард, Маркус-Ньюхалл, Карлсон, Міллер, Л. Берковіц) визначили, що імовірність появи агресивної поведінки пов'язана із очікуваним задоволенням від досягнення мети в майбутньому, сили перешкод, що з'являються на шляху досягнення цієї мети та кількості послідовних фрустрацій [37; 206].

Чим більшого задоволення очікує суб'єкт, чим сильніша перешкода і чим більша кількість реакцій блокується, тим сильнішим буде поштовх до агресивної поведінки. Інтенсивність агресивних реакцій залежить від кількості фрустрацій [37]. Хоча не будь-яка агресія виникає внаслідок фрустрації, однак фрустрація завжди супроводжує агресією. На думку Х.Хекхаузена, агресія інструментального рівня поведінки не є наслідком фрустрації, а знання того, що агресія направлена на суб'єкта, була ненавмисною, знижує рівень фрустрації та прагнення до агресії у відповідь [184]. Дж.Корнанд вважає, що мотивом агресії є таке нанесення шкоди іншим, їх інтересам, яке нівелює витoki фрустрації, що полегшує емоційний стан суб'єкта. Саме досягнення розрядки напруги може бути метою мотивованої агресивної поведінки [187].

Якщо розглядати припущення, що вплив фруструючих подій зберігається протягом певного часу, то можна ствердно сказати, що індивід не завжди реагує агресією на фрустрацію. Існують фактори, що сповільнюють відкриту демонстрацію агресивної поведінки, наприклад, погроза покарання або

спрямування агресивних дій проти іншої людини, напад на яку асоціюється з меншим ступенем покарання.

Так як особа не завжди реагує агресією на фрустрацію, Міллер запропонував модель, яка пояснює явище зміщеної агресії – коли людина виявляє агресію не до фрустратора, а стосовно абсолютно іншої людини – у цьому випадку відбувається „зсув”. Міллер виділив наступні основні фактори вибору жертви: сила мотивації до агресії; сила факторів, що гальмують агресивну поведінку; схожість потенційної жертви з фруструючим фактором [206].

Значні уточнення до фрустраційної теорії з проблеми агресії та особливостей її прояву вніс Л.Берковіц. Його теорія отримала назву *когнітивного неосоціанізму*. Л.Берковіц стверджував, що фрустрація – це один з багатьох стимулів, які провокують агресивні реакції, але не призводять до агресивної поведінки, формуючи лише готовність до агресивних дій. Це можливо тільки тоді, коли є посилення агресії – зовнішні стимули навколишнього середовища. Між фрустрацією та агресивною поведінкою автор теорії виділяє дві змінні: гнів, як спонукальний компонент і пускові подразники, які зумовлюють агресивну реакцію [18]. Гнів виникає тоді, коли суб'єкт не може досягти своєї мети, однак, гнів сам по собі ще не призводить до агресивної поведінки. Для її появи необхідні відповідні пускові подразники, які суб'єкт може зв'язати з джерелом гніву, тобто причиною фрустрації. У своєму подальшому дослідженні Л.Берковіц зміщує акцент з агресивних стимулів на емоційні і когнітивні процеси, що лежать в основі взаємозв'язку фрустрації та агресії. Відповідно до цих положень він розглядає модель утворення нових когнітивних зв'язків, де фрустрація чи інші агресивні стимули (біль, неприємні запахи, спека, холод) провокують агресивні реакції через формування негативного афекту. Фрустрація спонукатиме до агресії лише тоді, коли вона сприймається суб'єктом як неприємна подія [18].

Д. Зільманн запропонував теорію, що пояснює процес генералізації фізіологічного збудження з однієї ситуації на іншу. Отримавши назву „теорія

переносу збудження”, ця концепція ґрунтується на припущенні, що фізіологічне збудження, чим би воно не було викликане, не зникає миттєво, а лише поступово згасає [15]. Автор даної теорії вказував на особливу роль розумових процесів у посиленні чи послабленні емоційних агресивних реакцій. Збудження має вагомий вплив на процес пізнання. Зільманн вважав, що високий рівень збудження знижує пізнавальні можливості і може призводити до імпульсивної (агресивної) поведінки [15]. Наприклад, у людини, розгніваної через негативну оцінку виконаної нею роботи, зберігається певне остаточне збудження ще і тоді, коли ввечері вона прийшла додому. Якщо вдома коїться щось неприємне, така людина здатна „вийти з себе” і зірватися через дрібний домашній інцидент. Таким чином, комбінація попереднього збудження і гніву, викликаного домашнім інцидентом, може збільшити імовірність агресивної поведінки. Перенесення збудження з однієї ситуації на іншу здається найбільш імовірною, коли індивід не усвідомлює, що у нього зберігається певне збудження від попередньої ситуації в новій ситуації, яка не пов’язана з першою.

А.Басс визначив агресію як поведінку, що викликає роздратування і завдає шкоду іншим організмам. Дослідник не включив у визначення агресії такий важливий елемент, як мотив, так як, агресією є цілеспрямована дія, направлена на досягнення мети, що суперечить традиціям класичного біхевіоризму. Вчені-біхевіористи вважали, що агресивна поведінка більшою мірою залежить від стимулів, бо саме вони визначають виникнення й інтенсивність агресивних реакцій. Завдання науковців, вважав А.Басс, – визначити, які види стимулів викликають агресивну поведінку [16].

Р.Берон і Д.Річардсон визначають агресію як будь-яку форму поведінки, що спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного із собою поводження [37]. Наведене комплексне визначення містить у собі такі положення: – агресія обов’язково передбачає навмисне, цілеспрямоване заподіяння шкоди жертві; – агресією можна вважати лише ту поведінку, яка має на меті заподіяння шкоди живим організмам; – жертви повинні мати мотивацію для уникнення такого поводження відносно себе [188].

У теоріях соціального научіння агресія розглядається як соціальне явище, як форма поведінки, що засвоюється в процесі соціалізації. Запропонована А.Бандурою теорія передбачає аналіз агресивної поведінки у таких напрямках: розуміння засобів засвоєння агресивних дій; визначення факторів, що провокують їх появу; вивчення умов, які сприяють закріпленню даної моделі поведінки [14; 204].

У даній теорії зазначено, що засвоєння агресивної поведінки відбувається здебільшого на основі спостереження та власного досвіду, але роль біологічних факторів повністю не заперечується, а лише обмежується їх вплив. Агресію викликають біологічні фактори (гормони, фрустрація) та научіння (спостереження, досвід). Провокатором агресії є негативне поводження (нападки, фрустрація), активізуючі мотиви (конкуренція), інструкції (накази), ексцентричні переконання (паранояльні ідеї). Після засвоєння агресивних реакцій на перший план виступають фактори, які відповідають за їх регуляцію. Такими факторами є матеріальні заохочення, покарання, суспільне схвалення чи осуд. Агресія може також регулюватися вікарним досвідом, тобто, спостереженням за тим, як винагороджують або карають інших та процесами саморегуляції (людина може сама для себе визначити заохочення та покарання). Причиною агресії є спотворений процес соціалізації, зокрема, зловживання батьками покараннями, їх жорстоке ставлення до дітей [14].

Згідно соціально-когнітивної теорії, індивіди різняться своїми паттернами поведінки в різноманітних ситуаціях, тобто, індивіди формують очікування типу „якщо... то”. В результаті у індивідів виробляються стійкі паттерни ситуативно-поведінкових зв'язків [204]. Дослідження, проведені Мішелем і його колегами підтвердили факти значних розходжень у поведінці залежно від ситуації. Спостерігаючи за поведінкою хлопців і дівчат в різноманітних умовах табору, вимірювалась частота, з якою в кожному типі ситуацій проявлявся один з видів агресії. В кінцевому результаті зафіксовані відмінності у прояві агресії в залежності від ситуації, і, звичайно, спостерігались індивідуальні відмінності у вираженні кожного з спостережуваного типів поведінки [187].

Нещодавно розроблені *когнітивні моделі* *научіння агресії* передбачають, що хоча обсерваційне *научіння* відіграє важливу роль у формуванні агресивної поведінки, та не менш важливими є також когнітивні здібності індивіда і засвоєні ним стратегії переробки інформації. Дві основні когнітивні моделі були розроблені за останні десятиріччя. Одна з них запропонована Роуеллом Хезманном та його колегами і отримала назву „*модель когнітивних сценаріїв*” (*cognitive scripts model*). Друга модель, розроблена Кеннетом Доджем, позначається як *модель ворожої атрибуції* (*hostile attribution model*) [220]. За Хезманном соціальна поведінка загалом і агресивна в тому числі регулюються в основному когнітивним сценарієм, засвоєним в процесі накопичення щоденного та минулого досвіду. Сценарій відображає передбачувані події, які можуть виникнути в оточуючому середовищі, і „*приписує*”, як слід реагувати на ці події, а також передбачає імовірні результати наших дій [15]. Кожен сценарій відрізняється від будь-якого іншого і є унікальним для кожного індивіда, але, одного разу сформувавшись, сценарії стають стійкими до змін і можуть зберігатися до зрілого віку. Для того, щоб сценарій зберігся, його необхідно час від часу повторювати. Під час практичного використання сценарій не лише кодується, закріплюється в пам’яті, а і все з більшою легкістю використовується, коли людина стикається з реальною проблемою [15]. Виконання того чи іншого сценарію залежить від міри конгруентності чи неконгруентності з внутрішніми стандартами саморегуляції індивіда. Сценарії, які неконгруентні чи порушують наші внутрішні стандарти, не будуть зберігатися в пам’яті та використовуватися. Індивід, протидіючи агресії, внутрішні стандарти якого інтегровані слабо, чи людина, впевнена в тому, що агресивність – це нормальний спосіб дій, з більшою імовірністю буде інкорпорувати сценарій агресивної поведінки [220]. Агресивна дитина, наприклад, здатна провокувати агресивні реакції інших людей, підтверджуючи його чи її уявлення про агресивність людської природи, в результаті чого починається циркулярний процес взаємодії причини і наслідку.

К. Додж та колеги виявили, що для надто агресивних дітей характерна схильність до ворожо-упереджених атрибуцій. Тобто, діти, схильні до насильницьких дій, частіше інтерпретують неоднозначні дії як ворожі і погрожуючі, у порівнянні з менш агресивними однолітками [15]. Вони часто вбачають агресію та насилля там, де насправді нічого подібного не відбувається. Дослідження постійно показують, що схильні до насильницьких дій підлітки, як правило, визначають соціальні проблеми ворожим чином, засвоюють ворожі цілі, знаходять небагато додаткових фактів і мало генерують альтернативних рішень [37]. Аналогічно Серін і Престон стверджують, що для агресивних підлітків характерні дефіцитарність навичок вирішення соціальних проблем і численні переконання на користь агресивності. Особливо виділяється їхня схильність визначати проблеми ворожим чином, засвоювати ворожі цілі, не прагнути знайти більш надійної інформації, менше генерувати альтернативні рішення, менше передбачати наслідки агресивних рішень і вибирати менш ефективні рішення [15].

Рональд Блекберн також повідомляє дані дослідження, на основі яких можна передбачати, що повторювані правопорушення, які здійснюють дорослі, є спробами контролювати соціальне оточення, що сприймається як вороже. Він передбачає, що вагомі кримінальні правопорушники вирізняються різко вираженим вороже-домінуючим стилем взаємодії з оточуючим світом [55]. Тобто, кримінальна поведінка даного індивіда, що часто повторюється, відображає не стільки дефіцитарність свідомості чи самоконтролю, скільки постійне прагнення контролювати і домінувати над іншими в соціальному оточенні. Згідно Блекберну, хронічна кримінальність може пояснюватися як прагнення зберегти статус і контроль над соціальним оточенням, від якого людина відчуває себе відчуженою [55]. Добре відпрацьований когнітивний сценарій наполегливого, позитивного правопорушника, відображає прагнення індивіда домінувати, як правило вороже, над соціальним оточенням, яке сприймається ним як вороже.

Агресія є простим, прямим способом вирішення конфліктів. Якщо щось відбувається не так, як хотілося б, вплив на соціальне оточення за допомогою погроз та ворожих дій може бути використаний як прямий (хоча і не обов'язково найбільш ефективний в кінцевому результаті) спосіб конфронтації з кривдниками. З іншого боку, просоціальні рішення і альтернативні неагресивні сценарії є менш прямими і більш складними у порівнянні з агресивними рішеннями. Теоретично когнітивно більш „простий” індивід буде більше схильним до вибору спрощених і прямих рішень проблем. Крім того, оскільки просоціальні рішення більш легкі і їх не так легко здійснити, вони вимагають ефективних соціальних навиків [213; 220]. Агресивна поведінка часто забезпечує агресору миттєве підкріплення і, відповідно, з більшою імовірністю закріплюється і зберігається в його арсеналі стратегій безпосередніх вирішень конфліктних ситуацій.

На основі результатів двадцятидвохрічного лонгітюдного дослідження Хезман дійшов висновку, що низький рівень інтелектуальності, компетентності та слабкі соціальні навички підвищують імовірність того, що дитина, в основному, буде засвоювати більш агресивні способи вирішення конфліктів. Наприклад, дані досліджень неодноразово підтверджували той факт, що підлітки, які здійснювали вагомі сексуальні злочини, вирізняються значним дефіцитом соціальної компетентності, наприклад, неадекватними соціальними навичками, а також слабкими зв'язками та ізоляцією від однолітків [15]. Крім того, наявні дані, що сформований агресивний стиль поведінки є стійким, проявляється в різноманітних ситуаціях і в різні проміжки часу та буде домінуючим стилем даного індивіда протягом дорослого періоду його життя. Але зв'язок між обмеженою інтелектуальною компетентністю і агресивною поведінкою не є простим і однонаправленим. Цей зв'язок скоріше носить інтерактивний характер. Агресивна поведінка може інтерферувати з позитивними соціальними інтеракціями, створюючи неперервну послідовність подій, що впливають одна на одну: агресивна поведінка впливає на соціальне оточення, а соціальне оточення, в свою чергу, - на агресивну поведінку.

Дослідження в межах *біологічного підходу* були сфокусовані на так званому ХУУ-синдромі. Стимулом для цих досліджень було відкриття Джакоба та його колег, які виявили значимий зв'язок між зайвою Y-хромосоною у чоловіків і тріадою характеристик: високий ріст, відставання в розумовому розвитку та надзвичайно високий рівень агресивності [15, с. 174]. Цілий ряд інших дослідників як причину агресії розглядали порушення обміну різноманітних фізіологічних речовин – кортизолу, серотоніну [102]. Зайва X-хромосома – синдром Клайнфелтера характеризується аномаліями у сфері цілепокладання та порушенням вольової регуляції поведінки [15].

Ю.М.Антонян, М.І.Єнікєєв, В.С.Емінов вказують на те, що існує зв'язок між антисоціальною поведінкою та вираженими порушеннями серотонінергійних механізмів центральної нервової системи [9].

Питання про те, чи є схильність до агресії неминучою властивістю особистості, дослідники, які є прихильниками визначального впливу генетичних факторів, іноді тлумачать детерміністськи і песимістично – якщо у індивіда є агресивні гени, то він виростає агресивним, схильним до насильства. Однак подібну точку зору заперечують фахівці в галузі генетики поведінки. Вони підкреслюють, що генетична конституція індивіда (генотип) може налаштувати його на прояви агресії, але вирішальну роль у тому, чи буде вона явною чи нейтральною, відіграють фактори зовнішнього середовища [188].

Аналіз розглянутих теорій дає підстави до наступних висновків:

- особливості прояву агресії складні і багатогранні, пояснити їх можна лише комплексом біологічних, фізіологічних, соціальних та психологічних чинників;

- агресія може бути і нормальною реакцією індивіда в процесі боротьби за виживання;

- агресивні дії можуть бути послаблені або спрямовані в соціально прийнятні рамки за допомогою позитивного підкріплення неагресивної поведінки, орієнтації на позитивну модель поведінки, усунення умов, що сприяють агресії.

Боротьбу шкіл, які розглядають людину виключно з біологічної чи психосоціальної точки зору, можна вважати неконструктивною та недоцільною. Недоліком таких підходів є відсутність хорошої теоретичної моделі і надлишкова орієнтація на єдину першопричину агресивної поведінки без врахування взаємодії різноманітних детермінант. Біологічні моделі пояснюють агресію генетичним та еволюційним принципом; соціобіологічні розглядають агресію як адаптивну форму соціальної поведінки у процесі еволюції; етологічний підхід трактує відкриті прояви агресії як функцію внутрішньої агресивної енергії, що вивільняється зовнішніми сигналами, пов'язаними з агресією. Дослідження з генетики свідчать, що схильність до агресивних вчинків визначається генетичними факторами [188].

Основні теоретичні підходи до вивчення детермінант та механізмів агресії наведені у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Детермінанти та механізми агресії, що виділяються різними теоретичними підходами

Теоретичний підхід	Детермінанта агресії	Механізм агресії
Етологія	Внутрішня енергія	Особливі стимули
Психоаналіз	Вроджені потяги	Боротьба інстинктів
Фрустраційна теорія	Соціальне середовище	Цілеспрямоване спонукання
Когнітивний неоасоціанізм	Негативні емоції	Формування негативного афекту
Теорія переносу збудження	Нейрональне збудження	Комбінація збудження і негативних емоцій
Соціальне наочіння	Спотворений процес соціалізації	Засвоєння негативних паттернів поведінки
Когнітивні моделі	Когнітивні здібності	Процес прийняття рішень (когнітивних сценаріїв)

Загалом, якщо дещо вужче проаналізувати все розмаїття західних концепцій агресії, то можна виділити ті з них, які в силу певної схожості, утворюють три

групи теорій: інстинктивну, фрустраційну та біхевіоральну, основні ідеї яких подано в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Детермінанти агресії з позиції інстинктивної, фрустраційної та біхевіоральної теорій

Теорія	Представники	Детермінанти агресії
1	2	3
Інстинктивна	S.Freud, 1922; K.Lorenz, 1963; A.Adler, 1927; W.McDouqall, 1932; H.D.Lerner, J.Ehrlich, 1994	Детермінантою виступає інстинкт, який є наслідком дії інстинкту смерті, що вступає в гострий конфлікт із інстинктом життя. Механізмом є зміщення енергії смерті, в результаті чого, якщо вона змістилася назовні, людина здійснює агресивні акти проти інших; в протилежному випадку – аутоагресія. Агресія (інстинкт), як прагнення до влади - це засіб подолання перешкод, що виникають на шляху до поставленої мети (А. Адлер). Агресивний інстинкт К.Лоренца був передумовою виживання та адаптації людини
Фрустраційна	L.Berrjvitz & Le Page, 1967; Marcus- Newhall, Pedersen, Carlson & Miller, 2000; J.Dollard, 2000; Zillmann, 1988	Детермінантою агресії є негативні емоційні реакції та збудження. Збудження, що виникає в результаті домінування негативних емоцій, знижує пізнавальні можливості і призводить до агресивної поведінки
1	2	3

Біхевіоральна	A.Buss, 1961; A.Bandura,1983; Huesmann, 1988, 1998; Dodg, 1993; Guerra, 1997; Р.Берон, Д.Річардсон, 1997	Агресію викликають біологічні фактори (гормони, фрустрація) та наслідки. Її причиною виступає спотворений процес соціалізації особистості. Агресивна поведінка регулюється когнітивними сценарієм, засвоєними в процесі накопичення досвіду
---------------	--	---

Одним із перших вітчизняних психологів, хто цікавився проблемою агресії був Н.Д. Левітов [88]. Він наголошував на необхідності знання феноменології психічного стану агресії, виділяючи у відповідності з традиційною номенклатурою його пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти. Підхід вітчизняних науковців до вивчення агресії є багатоаспектний, так як він враховує різноманітні фактори, що зумовлюють її виникнення. Проблема агресії повинна досліджуватися не лише в контексті психологічного, але й у широкому контексті філософського, етичного, соціологічного, культурологічного, етнологічного, політологічного, теологічного, педагогічного, психіатричного, економічного і правового пізнання. Тому причини агресивної поведінки аналізуються психологами, соціологами, педагогами, медиками, а також юристами та пенітенціаристами [9; 47; 63; 65; 83; 85; 138; 188].

Деякі науковці висувують теорію, згідно якої ступінь складності агресивного поведінкового акту залежить від відносного внеску вроджених і набутих факторів. Наприклад, при переважанні перших агресія має більш просту структуру; при цьому взаємовплив і інтеграція складових агресії простежується протягом всього онтогенезу [98]. Низка досліджень визначили агресію як специфічний механізм регуляції, який будується на основі первинних емоційних реакцій і за певних умов може досягнути ступеня потреби в деструкції [139]. З часом, в процесі психосоціального розвитку, емоційно-

поведінкова реакція агресії соціалізується, отримує особистісний контроль, який реалізується через соціальні норми [151].

Невирішеною між представниками (як зарубіжними, так і вітчизняними) різних концепцій є роль спадковості у природі агресивної поведінки. Одні з них вважають, що деліквентність, агресивність прямо не успадковується (І.В. Равіч-Щербо, Н.П. Дубінін, І.І. Карпец, В.Н. Кудрявцев). Інші вказують, що деякі біологічно зумовлені особливості (низька гальмівна функція кори головного мозку) роблять людей вразливими в стосунках, що сприяє розвитку асоціальної спрямованості, агресивної поведінки (Л.М. Барденштейн, Ю.Б.Можгинський, С.В.Тіунов, Я.М.Славгородський). На доказ того, що останні ближчі до істини, виступають результати сучасних досліджень, згідно яких активна форма реагування на стрес, фізіологічними проявами якої є підвищений кров'яний тиск, пришвидшене серцебиття, звуження судин; психологічними – емоції гніву; поведінковими – готовність до нападу чи активного захисту, визначається генетично (Е.В.Скалько). Дослідження Т.М.Рожнова свідчать, що у дітей, чії батьки хворіли алкоголізмом, спостерігається широкий спектр психопатологічних порушень, серед яких, підвищена агресивність, синдром гіперактивності і психопатоподібні стани з асоціальною поведінкою. Окрім того, вплив соціального оточення (те, наскільки особистість засвоюватиме ззовні агресивні типи реагувань) також залежить від біологічних та психологічних особливостей людини (А.М.Морозов, А.В.Калуєв).

В останній час більшість представників західної психології та частина вітчизняних психологів пропонують розглядати агресію лише як один із можливих виходів із фруструючої ситуації – фрустраційна теорія – (А.П.Колчина, Т.Г.Румянцева, Л.М.Семенюк). Такий підхід можна вважати більш доцільним. Разом з тим, ціла низка дослідників залишаються прихильниками теорії соціального научіння (О.Д.Ситковська, К.Н.Ємець, В.В.Криводерев, Є.С.Сербіна, С.Н.Єніколопов), згідно якої, агресивна поведінка засвоюється в процесі соціалізації.

На сьогоднішній день дещо змінилося ставлення до агресивної поведінки. Дедалі частіше йдеться не лише про негативний характер агресії, але й про позитивну агресивну поведінку. Загальним для психологічних пояснень агресії є положення про те, що агресивної поведінки можна уникнути: імовірність її виникнення залежить від впливу безлічі сприятливих і перешкоджаючих агресії факторів, пов'язаних як із самою особистістю, так і із зовнішнім середовищем [188].

Вітчизняні дослідники вказують, що між поняттями агресії та агресивності існує суттєва різниця. З одного боку, не за всякими агресивними діями суб'єкта криється агресивність особистості. З іншого – агресивність не завжди проявляється в агресивних діях. У вітчизняній літературі агресія розглядається як одна зі стратегій поведінки [99]. Неоднозначність і складність агресії пов'язані із багатоваріантністю її складових. Агресивний поведінковий акт – результат біологічних, формально-динамічних, психологічних і соціально-психологічних властивостей особистості [148]. Під агресивністю розуміють реакцію особистості на фрустрацію потреб і конфлікт. Агресивність виражається у суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, яка спрямована на повне чи часткове пригнічення іншої людини, їхнє обмеження, керування ними, заподіяння їм збитків чи страждань [9]. Агресивність – це властивість особистості, яка виражається у готовності до агресивних дій по відношенні до іншого. Агресивність забезпечує готовність особистості сприймати та інтерпретувати поведінку іншого відповідним чином [139].

Таким чином, аналіз та узагальнення наведених вище поглядів стосовно поняття „агресія” дозволяють розуміти її як:

- психічний стан, що на певний час обумовлює ставлення до самої людини та до інших об'єктів та характеризується пізнавальним, емоційним та вольовим компонентами;
- властивість особистості, що відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій в різноманітних ситуаціях;

– об'єкт потреби, що виступає метою і мотивом поведінки, як самостійна цінність;

– поведінку, що виявляється специфічним чином та має на меті завдання шкоди живим і неживим об'єктам нападу; спричиняє страждання чи психологічний дискомфорт.

Дати єдине вичерпне визначення визначення поняттю „агресія” важко, з огляду на те, що дослідники приходять до висновку, що існують різні форми, види та типи прояву людської агресії. Так, Д.Кенерік, С.Нейберг, Р.Чалдіні виділили чотири види агресії, залежно від форми прояву та засобу агресивної поведінки особистості: це непрямая агресія, пряма, емоційна та інструментальна агресія [15].

А. Басс і А. Дарка описали такі види агресивної поведінки людини та розробили опитувальник для їх діагностики: фізична агресія, непрямая агресія (цілеспрямована і нецілеспрямована агресія), роздратування (готовність при найменшому збудженні до прояву запальності, різкості, брутальності), негативізм (опозиційна форма поведінки), образа (заздрість та ненависть до оточуючих), підозрілість, вербальна агресія, почуття провини (аутоагресія). Окрім того, вони запропонували визначати індекс агресивності та ворожості, тобто, схильність особи до активних і непрямих форм агресивної поведінки, до агресивних та ворожих реакцій, шляхом підсумовування показників агресивної поведінки [123].

Доцільність виділення та самостійного вивчення означених видів агресії підтверджуються, за даними О.М.Цільмак [188], власне тим, що, по-перше, вони мають різний ступінь прояву (або схильності до прояву): непрямая вербальна агресія виражена вдвічі більше, ніж непрямая фізична агресія; по-друге, показники непрямой вербальної агресії, як правило, виявляють достовірні зв'язки з показниками інших видів агресії (прямої вербальної і прямої фізичної).

Про те, що агресивна поведінка є комплексним психологічним феноменом свідчать дослідження, в яких вказано про наявність значимих взаємозалежностей між сумарними показниками вербальної і фізичної агресії, з

одного боку, і сумарними показниками прямої і непрямой агресії – з іншого. Однак не слід плутати агресивну поведінку зі схильністю до неї (агресією як інтегральною особистісною властивістю) і з іншими особистісними характеристиками, що сприяють чи ускладнюють формування мотиву агресивної поведінки (конфліктністю) [165].

Найбільш повну міждисциплінарну класифікацію запропонував О.М.Морозов (1998). Згідно неї агресія поділяється по механізму виникнення (свідома, несвідома, афективна, індукційована), по відношенню до об'єкту впливу (пасивна, активна), по спрямованості (соціально-, гетеро-, аутоорієнтована), по масовості суб'єкту (індивідуальна, групова, масова) та по правовій орієнтації („законна”, „незаконна”) [189].

Компенсаторна агресія, породжена нездатністю людини застосовувати свою силу для досягнення певної мети. Це форма помсти життю за те, що воно її чимось образило. Людина, яка не може досягнути поставлених цілей конструктивно, прагне обирати деструктивні форми для досягнення бажаного чи збереження існуючого [151].

У роботах Й. Заградова, О.К. Осінського, Н.Д. Левітова [88] агресія за спрямованістю агресія може бути направлена на інших та на себе (аутоагресія); за методом вираження є фізична та вербальна; за ступенем виразності – пряма та непряма; за наявністю ініціативи – ініціативна й оборонна.

Щодо існуючих класифікацій видів та типів агресії, то найбільш повною вона є у дослідженнях О.М.Цільмак – дослідниця пропонує розмежовувати визначення типу та виду агресивної поведінки, що дозволить дати найбільш повну класифікацію означеному феномену [188–189].

Л. Берковіц [18] виділяє два види агресії: емоційну й інструментальну. Р. Бейрон та Д. Річардсон [37] розглядають фізичну, вербальну, сексуальну, ворожу, інструментальну агресію. Додж і Койі [15] запропонували терміни реактивна агресія, що допускає розплату у відповідь на загрозу та проактивна, як поведінка, що спрямована на отримання певного позитивного результату. На

думку А. Басса, агресивні дії можна описати на основі 3-х шкал: фізична–вербальна, активна–пасивна, пряма–непряма [16].

Проблема детермінації агресивної поведінки посідає чільне місце в психології та володіє глибоким загальнопсихологічним змістом. Детермінантою є фактор, який обумовлює явище. В психології детермінізм розуміється як закономірна, необхідна залежність психічних проявів від причин чи факторів, що їх породжують [147]. Психологічними детермінантами виникнення агресії є вплив відповідних провокуючих об'єктивних та суб'єктивних чинників і факторів, серед яких можна виділити: психофізичні, психофізіологічні, індивідуально-психологічні, психолого-педагогічні, соціально-психологічні фактори. Нас будуть цікавити лише індивідуально-психологічні чинники виникнення агресивної поведінки, до яких варто віднести:

- негативні риси характеру особистості, деструкція особистості, патологія рис характеру;
- особистісні негативні установки (знецінення моральних, правових, естетичних і етичних норм, ціннісні орієнтації особистості, відсутність позитивних життєвих спрямувань і цілей);
- інтенсивний негативний настрій з невідреагованими емоціями (гніву, люті, образи, злості тощо) [188].

Таким чином, проведений вище аналіз поглядів стосовно поняття „агресія” дозволяють розуміти її як поведінку, яка виявляється відкрито або приховано, активно чи реактивно, може бути виправданою, правомірною, або суперечити нормам і правилам поведінки людей в суспільстві; як таку, що завдає шкоду живим і неживим об'єктам нападу; спричиняє страждання або, принаймні, психологічний дискомфорт. Встановлено, що під агресивною поведінкою розуміється поведінка особистості, яка може проявлятися у вигляді: реакції індивіда на загрозу його вітальним інтересам; захисту суб'єктивної реальності особистості; проявлення індивідом власних негативних почуттів у відповідь на різноманітні несприятливі, у фізичному і психічному відношенні, життєві

ситуації; цілеспрямованої дії, направленої на задоволення значимих цінностей та сфер людського існування.

Психологічними чинниками виникнення агресії є вплив провокуючих об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких варта виділити: негативні властивості особистості, деструкція особистості, патологія рис характеру; особистісні негативні установки (ціннісні орієнтації особистості, знецінення моральних, правових, естетичних і етичних норм); інтенсивний негативний настрій з невідреагованими емоціями (гніву, люті, образи, злості тощо).

1.2. Теоретичні підходи до вивчення орієнтації особистості на життєві цінності

Проблеми, пов'язані з людськими цінностями, займають одне з провідних місць у дослідженні соціальної детермінації людської поведінки, її саморегуляції та прогнозування. Формування ціннісних орієнтацій сприяє процесу розвитку особистості в цілому. Ціннісні орієнтації відіграють вирішальну роль у формуванні світогляду, переконань, виборі життєвого шляху а також у регуляції поведінки (в тому числі і агресивної). Світ цінностей – це, насамперед, світ культури, сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, оцінок тощо [36, с.27]. Особливості ситуації в нашому суспільстві, де проходить формування духовності особистості, полягає в тому, що цей процес відбувається в умовах послаблення політичного та ідеологічного пресингу, розширення самостійності й ініціативи молоді. Це призводить до критичного осмислення досвіду попередніх поколінь, нового уявлення про своє професійне майбутнє та майбутнє суспільства [13]. „В наш час... втрати старих, непридатних для життя орієнтирів і тимчасового духовного бездоріжжя, в час, коли майже щоденно виповзають... проповідники чужих нашої суті ідеологічних норм, що справляють руйнівний вплив на свідомість особистості, важко переоцінити значення ціннісних орієнтацій, як умови розвитку особистості суб'єкта, особистості, здатної до самостійного і відповідального вибору” [31, с. 22].

Теоретичні підходи до психологічного розуміння сутності поняття „цінність” в історичному плані перетерпіли істотні та якісні зміни. Це, у свою чергу, привело до розмаїття концептуальних підходів, що зберігаються і сьогодні.

Поняття „цінність” у різних наукових дисциплінах має своє специфічне вираження. Так, у філософії, етиці і соціології під цінностями розуміються об’єкти, явища та їхні властивості, а також абстрактні ідеї, що втілюють у собі суспільні ідеали і виступають завдяки цьому як еталони належного [130, с.442.]. У соціальній психології під цінностями розуміють певні групові норми і вимоги, що засвоюються індивідом у процесі його соціалізації. У загальній психології – це вищі мотиваційні структури життєдіяльності особистості. І разом з цим, у психології застосовують термін „ціннісні орієнтації”, під яким розуміють певний вид установки (від французького orientation – установка) ідеологічного, політичного, морального, естетичного й іншого характеру для оцінки диференціації індивідом об’єктів за їхньою значимістю [130, с.441-442].

Цінності можуть виступати як в об’єктивній формі, тобто в якості творів матеріальної і духовної культури, та у формі певних людських вчинків. Цінності, відбиваючись крізь призму індивідуального досвіду, відображають моменти включення суб’єкта в соціальні відносини і зв’язки і пояснюють людину як соціокультурну реальність. Засвоєні особистістю, схвалені суспільством цінності стають найважливішими детермінантам поведінки.

Аналіз зарубіжних джерел з проблем цінностей та ціннісних орієнтацій демонструє нам множинність концептуальних підходів з приводу даного питання та досить довгу історію. Дослідники соціологічного напрямку дещо змінили підхід антропологів до проблеми цінностей. Так, К.Клакхон та Парсонс розглядають їх як продукти громадського життя, які можна описувати, виходячи з власного розуміння; при цьому не надавалося великого значення емпіричним дослідженням. Ціннісна орієнтація визначалася ними як узагальнене, диференційоване й зумовлююче уявлення про природу, місце людини в ній, стосунки між людьми [210].

Парсонс трактує цінність як нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку системи відносно її оточення без диференціації функцій одиниць чи їх часткових ситуацій. Цінності виконують такі основні функції: є основою вибору із наявних альтернатив інтеграції соціальних систем; визначають відповідальність діяча за наслідки; із концепції культури всередині цього співвідношення, робиться висновок, що цінність – це, перш за все, стандарт [92].

Функціональна роль цінностей в суспільстві пов'язана для К.Клакхона з самим фактом життя людини в суспільстві. М.Рокіч, який підтримав ідеї Клакхона, вважав необхідним вивчення ціннісних орієнтацій в системі та багато уваги приділяв вивченню їх ієрархії. М.Рокіч запропонував визначити цінності як „абстрактні ідеї”, позитивні чи негативні, не пов'язані з певним об'єктом або ситуацією, що відбивають людські переконання про типи поведінки та переважаючі цілі [214–215].

Представники біхевіористичного та когнітивного напрямку психології розглядають цінності як характеристики модусу бажаної поведінки. Вони зводяться до оперативних цінностей і не розглядаються в якості сталих регуляторів поведінки індивіда.

У психоаналітичній теорії проблема цінностей розглядається в руслі вивчення захисних механізмів особистості. З.Фрейд та його наступники, не займаючись проблемою цінностей та ціннісних орієнтацій спеціально, виходячи з постулату, що основною метою людини є принцип задоволення, доводили, що цінності – це не що інше, як ще один засіб захисту, який вироблено культурним життям суспільства для придушення лібідозних імпульсів або їх сублімації. „Ми навряд чи помилимося, якщо скажемо, що ідея сенсу життя виникає разом із релігійними системами і валиться разом із ними”, – писав З.Фрейд з цього приводу [177, с.76].

Принципово іншої позиції притримувався Е.Фромм, який вважав, що людині необхідна система координат, деяка карта її природного і соціального світу, без якої вона може заблукати і втратити спроможність діяти

цілеспрямовано і послідовно. Фромм відзначає „...людині просто необхідна система координат, життєвих орієнтирів, ціннісних орієнтацій” [180, с.200]. Фромм поділяє цінності на такі, що усвідомлюються людиною, і такі, що не усвідомлюються, або дійсні, котрими вона керується [181]. До усвідомлюваних цінностей він відносить цінності гуманістичного і релігійного змісту (щастя, страждання, любов тощо), а до несвідомих ті утворення, котрі є породженням соціальної системи бюрократизованого індустріального суспільства (власність, положення в суспільстві, світ розваг тощо). При цьому він відзначає, що усвідомлювані цінності не мають реального впливу на мотивацію людини, оскільки виступають лише проявом певної ідеології. Несвідомі цінності є безпосередньо мотивами поведінки людини, тобто тією „системою координат”, що фокусує реальні (а не проголошені „на публіку”) цінності [180].

Найбільш пильну увагу проблемі цінностей було приділено представниками гуманістичного напрямку. Особливо широко ціннісні орієнтації досліджувалися у працях А.Маслоу [104-107; 212], Олпорта [187; 203], В.Франкла [173-174; 207-209].

А.Маслоу, у своїй теорії самоактуалізації відзначав, що людина, намагаючись реалізувати свої потенційні можливості, разом із цим реалізує і свої потреби. Потреби людини Маслоу трансформує в її основні цінності, що розглядаються в якості цілей її життя [106]. Чим вищими є потреби, тим більш високі і цінності, що обираються людиною. Однак у більшості індивідів превалюють низькі потреби і цінності, що домінують над високими і „тягнуть людину вниз”. Але найбільш здоровим, зрілим, розвинутим індивідам вдається вибрати найвищі цінності за сприятливих чи відносно сприятливих життєвих обставин. А. Маслоу вважає, що самій людській природі властиві найвищі цінності і їх можна в ній відшукати. Вони не є породженням надприродного божественного начала чи якихось інших начал, що знаходяться за межами людської природи. За тими цінностями, що обирають кращі представники людства, і стоять найвищі цінності людства загалом [106].

Такий висновок є важливим в площині нашого дослідження, так як, значимість для індивіда тої чи іншої цінності може провокувати прояви агресивної поведінки чи то для її досягнення, чи то для збереження вже наявної цінності. А. Маслоу говорить і про цінності регресу та діалектичної єдності їх із цінностями розвитку, проте твердження на користь їхньої узгодженої ієрархії, а не їхньої дихотомії, виглядає дещо непереконаливо. Прагнення особистості до динамічної рівноваги, що визначає її відкрита поведінка, ставить під питання необхідність її повернення до низьких цінностей як неминучої патології або хвороби. Якщо прийняти таку умову, то можливим є виправдання будь-якої агресивної поведінки (навіть злочинної).

Розглянемо основні положення концепції В.Франкла. Значення сенсу життя для людини, в концепції Франкла, полягає в наявності індивідуального завдання, яке необхідно вирішити [173]. Сам смисл, за В. Франклом, є нічим іншим, як цінностями, якими керується людина. Можливість досягнення сенсу життя – це реалізація її цінностей. „Саме те, що людина робить, і є реалізацією цінностей, а разом із цим здійсненням смислу” [174,с.298]. В. Франкл стверджував, що досягнення сенсу життя відбувається за трьома напрямками. Людина може наповнити своє життя смислом, реалізуючи креативні цінності за допомогою вирішення певних завдань. Вона може надати смисл своєму життю за допомогою реалізації цінностей переживання, що зближають її з поняттями „Добра, Істини і Краси”. А якщо ані креативні цінності, ані переживання не можуть надати життю смисл, то тоді людина має можливість реалізувати цінності за допомогою самої установки, із якою вона зустрічає своє невідворотне страждання. Такі цінності Франкл називає цінностями установки чи відношення [173]. При цьому цінностям відношення автор відводить особливе місце, оскільки вважає їх найвищими цінностями. На його думку, людина за допомогою відношення, яке вона обирає, здатна знайти і здійснити смисл навіть у безнадійній ситуації. Він зазначає, що якщо людину розглядати як жертву обставин, то вона не тільки перестає бути людиною, але й позбавляється можливості (волі) щодо своєї зміни [174, с.302]. Останнє

твердження є важливим для нас в тому смислі, що воно не залишає місця для виправдання тих вчинків, що мають явно виражену антилюдську сутність, агресивний характер свого прояву. Крім того, Франкл вказує, що сенс слід шукати за допомогою совісті, тому що совість є ніби інтуїтивною здатністю людини віднаходити сенс ситуації.

Концепція В.Франкла дещо схожа із теоретичними поглядами Б.С.Братуся [34]. Якісна відмінність між ними виявляється на рівні реалізації ціннісних потенціалів. Якщо В.Франкл говорить про реалізацію унікальних змістів, що виявляються в ході життєвого вибору і відрізняються від інших цінностей мірою своєї усвідомленості, то Б.Братусь відзначає особистісні цінності, що пройшли іспит „завданням на смисл”, відрізняючи їх від менш усвідомлених смислових утворень. Фактично унікальні смисли Франкла більш близькі за своїм змістом усвідомленим смисловим утворенням різного рівня узагальненості, про які говорить І.Д.Бех [20].

Теоретичні погляди В. Франкла на проблему цінностей отримують своє практичне втілення в логотерапії, яка трактує цінності як факти і є принципово важливим моментом в контексті даного дослідження.

Проблему цінностей у вітчизняній психології досліджували О.Г.Асмолов, І.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, Ф.Є.Василюк, В.В.Водзінська, І.В.Дубровіна, А.Г.Здравомислов, О.М.Леонтьєв, В.Н.Мясищев, С.Л.Рубінштейн, Н.В. Скотна, В.А. Ядов та багато інших [11; 19; 31; 34; 38; 45; 60; 65; 91; 112; 143; 156; 201]. Так, О.М.Леонтьєв вважає, що включення людини в систему суспільних відносин супроводжується формуванням своєрідних „вузлів”, які об'єднують різні види діяльності в цілісні особистісні структури. На думку О.М.Леонтьєва, ці вузли є ціннісними утвореннями [89]. Взяті разом, вони утворюють „ядро” особистості, її основу, яка забезпечує цілісність індивідуального розвитку, а також особистісну самототожність [48].

В.П. Тугаринов визначав цінності як „предмети, явища та їхні властивості, що необхідні членам певного суспільства в якості засобів задоволення їхніх потреб і інтересів, а також ідеї і спонукання в якості норми, мети або ідеалу”

[167, с.261]. Він поділяв їх на цінності життя і цінності культури, вказуючи на розходження, що полягає лише в тому, що життя людині дане природою, а культура створюється людьми.

О.Г.Дробницький відзначав суб'єктно-об'єктний характер цінностей, їх „противідповідність”, під якої розуміється те, що безумовне благо має сенс лише тому, що існує зло, і що співвідношення між протилежними цінностями має певну межу, поза якою логіка ціннісних уявлень перестає діяти і втрачає всякий зміст [59]. Цінності – це, з одного боку, характеристики предметів і явищ, в яких людина якось зацікавлена і які вона оцінює позитивно чи негативно, а з другого – такі форми свідомості, в яких виражене нормативно-оцінювальне відношення людини до оточуючої дійсності [58]. Він виділяв дві групи цінностей: до першої включав предметні цінності, що виступають як об'єкти спрямованих на них потреб, а до другої – цінності свідомості або цінні уявлення. Перша група виступає в якості об'єктів наших оцінок, а друга є підставою для них [59].

Столович Л.Н. відзначав, що цінності існують незалежно від того, чи є загальноприйнята оцінка явища позитивною або негативною. Те, що для однієї спільноти та її представників у відповідній системі цінностей кваліфікується як благо, для інших в іншій системі таким може і не бути [166].

У вищезазначених визначеннях цінностей чітко проглядається загальнофілософська основа їхньої природи і єдність авторів у першорядності соціальної значимості цінностей, їхньої здатності детермінувати соціальні дії суб'єкта. У найбільш загальному вигляді цінність представляє момент практичного ставлення людини до дійсності, який відноситься до того, що можна цінувати, оцінювати, приймати або відхиляти, перетворювати на мотив і мету поведінки [125]. Важливим, на нашу думку, є те, що до проблеми цінностей підходять з боку соціально-історичної зумовленості. Цінність може бути властивістю тільки суспільного предмета.

Цінності зазвичай виступають регулятором більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій, тому вони майже завжди менше чітко виражені й

усвідомлені. Разом з цим, цінності можуть як направляти функціонування цілей, так і самі ставати цілями конкретної діяльності [10]. Звідси випливає і діалектична єдність цінностей і цілей, яка полягає в тому, що в особистості присутні абсолютні цілі, які одночасно є і найвищими цінностями людини [8]. Подібно тому як цінності мають різну силу тяжіння, так і цілі володіють різною силою потягу.

Останнім часом вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій в основному сконцентрувалося навколо проблем їхньої внутрішньої природи, змісту і будови. Безпосереднім предметом досліджень виступили так звані „аттитюди”, що у вітчизняних джерелах отримали назву соціальних установок [146]. Під соціальними установками розуміються переконання або схильність до сприйняття, оцінки і поведінки, бажаних для особистості, можливість переваги одних соціальних об'єктів, ситуацій і їхніх властивостей іншим. Основна відмінність їх від ціннісних орієнтацій полягає в рівні узагальнення. А за своїм змістом вони є нічим іншим, як узагальненими більшою чи меншою мірою особистісними смислами [21].

Сьогодні найбільш визнаними у вітчизняній психології є теоретичні концепції проблем цінностей та ціннісних орієнтацій, розроблені під керівництвом В.О.Ядова [200-201] та Б.С.Братуся [34].

У концепції В.О.Ядова [200] розглядаються аспекти ціннісних орієнтацій, що складають найвищий диспозиційний рівень. Поряд з цим, він виділяє й інші рівні так званого нижчого характеру. Так, нижчий – перший – рівень складають елементарні фіксовані установки, що позбавлені модальності і несвідомі. Установка авторами концепції розглядається в рамках школи Д.Н.Узнадзе [170]. Другий рівень складають соціально-фіксовані установки та їхні системи. Це психологічне утворення, що складається з трьох компонентів: когнітивного, емоційного і поведінкового. Це те, що прийнято позначати як „аттитюд”. Формуються вони за допомогою включення індивіда в соціальні контакти і вироблення відповідних предметних потреб, що забезпечують існування його у певній соціальній ситуації. Тут виділяються „об'єктивні” і „ситуаційні”

соціальні установки, де перші відносяться до диспозицій із приводу об'єктів дій, а другі – до диспозицій способів дій. Третій диспозиційний рівень утворює загальна спрямованість інтересів особистості у певній сфері соціальної активності. Вони формуються на основі ідентифікації з конкретною галуззю соціальної дійсності, а характер їх більш стійкий, ніж на попередньому рівні. Четвертий рівень є найвищою диспозицією, який утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення. Ціннісні орієнтації формуються на основі найвищих соціальних потреб особистості в соціально-конкретних, історично зумовлених формах життєдіяльності. Вони завжди відповідають способу життя суспільства і соціальної групи, із якою ідентифікує себе індивід. Оскільки світогляд, ідеологія і спосіб мислення індивіда стають „відбитком” його соціалізації, то на цьому найвищому диспозиційному рівні і здійснюється основна саморегуляція його поведінки.

Ціннісні орієнтації узгоджуються з ідеалом, мають свою внутрішню ієрархію і формують життєві цілі (цінності-цілі), як більш віддалені, так і відносно близькі, а також цінності-засоби, які співвідносяться із нормами поведінки, котрі людина розглядає в якості еталона [146]. На думку автора, порядок ієрархії скоріше за все визначається рівнем узагальненості і важливості цінностей для реалізації потреб фізичного і соціального існування людини. Кожна з цінностей є значущою не лише в зв'язку з іншими, але і сама по собі, як самоцінність. У ролі цінностей можуть виступати „предмети навколишньої дійсності, явища природи й життя, продукти діяльності й виробництва, матеріальні і духовні блага, соціальні й історичні події, суспільні процеси, фундаментальні поняття, моральні закони, принципи, ідеї тощо. Особистість аналізує їх, критично оцінює, сприймає як позитивні чи негативні для себе, корисні чи ні, як такі, що задовольнятимуть чи не задовольнятимуть конкретні потреби. Якщо в них можуть бути реалізовані ці потреби, вони виступають для людини життєво значущими, тобто набувають властивостей цінностей” [146, с.47].

Дана концепція має міцну внутрішню логіку, але при цьому залишає декілька відкритих питань, а саме: чи усвідомлюються ціннісні орієнтації в якості бажаного зразка, вказівки способу діяльності, припису чи заборони? У зв'язку з цим, ми знаходимо в авторів тільки припущення щодо того, що, коли йдеться про способи діяльності, то чи справедливо розглядати орієнтації вище в ієрархії суб'єктивних переваг, які наближаються за змістом до понять „норма”, „обов'язок”. Якщо йдеться про цілі, то, залишаючись нормативною за своїм характером, ієрархія ціннісних переваг визначається ступенем узагальненості і важливості цінностей для реалізації потреб, фізичного і соціального існування індивіда [146]. Ми вважаємо, що дані припущення не є беззаперечними, оскільки посилення лише на міру узагальненості „ієрархії суб'єктивних переваг” зводять їх до спрощеної схеми. Особистість, віддаючи перевагу одним цінностям, тобто, підносячи їх на більш високий ступінь узагальнення, може і не відмовлятися від реалізації інших цінностей. Оскільки будь-яка діяльність особистості має полімотивований характер, а мотиваційна сфера її завжди є багатoverшинною, то ієрархія цінностей не може будуватися за моделлю однолінійного детермінізму і повинна містити в собі розгалужену систему цілей, що взаємно доповнюють одна одну.

В.Н.Мясищев вважає, що для розкриття механізмів поняття „ціннісна орієнтація” слід використати таке поняття як „відношення”. Проблема ціннісних орієнтацій розглядається ним як центр духовного розвитку особистості, як цілісна система свідомих відношень особистості до суспільства, групи, діяльності, до самої себе. Ціннісні орієнтації виступають, з одного боку, як конкретний прояв відношення особистості до оточуючого середовища, а з іншого – як система установок, що регулюють поведінку особистості в кожному конкретному випадку [112].

Даний підхід розділяє В.В.Водзінська: „Регулятором поведінки індивіда виступає система фіксованих установок, система відношень, ціннісна орієнтація. Серед фіксованих установок є такі, котрі мають особливу перевагу, так як вони вироблені по відношенню до тих елементів дійсності, які мають

власну цінність для особистості. Вони-то і утворюють відносно стійку систему фіксованих установок або ціннісну орієнтацію особистості, яка організовує поведінку по відношенню до предметів і явищ об'єктивного світу, до сфери суспільного життя і до самої себе як до члена суспільства” [45, с. 51].

А.Г.Здравомислов розглядає ціннісні орієнтації як відносно стійке, соціально зумовлене, вибіркоче відношення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ та ідеалів, які розглядаються як предмети цілі чи засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості [65].

Під ціннісними орієнтаціями найчастіше розуміють, – вважає Б.С.Круглов, – соціально-детерміновану і зафіксовану в психіці індивіда спрямованість особистості на цілі і засоби діяльності [84]. Вони відображають відношення людини до соціальної дійсності і визначають мотивацію її поведінки. В основі функціонування ціннісних орієнтацій лежить ціннісний підхід, а це означає, що всі явища оточуючої дійсності, включаючи вчинки людей, – цінності, які відображаються в свідомості людини з точки зору їх можливості задовольнити потреби та інтереси. Інтереси та потреби у кожної людини різні, вони утворюють відповідно індивідуальні системи цінностей, які структуруються в певну ієрархію. За ступенем сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій можна судити про рівень особистісної зрілості. Зміст ціннісних орієнтацій дає можливість характеризувати змістовну сторону спрямованості особистості [84], а система ціннісних орієнтацій, визначаючи змістовну сторону спрямованості особистості, виступає основою її ставлення до оточуючого середовища, людей, до себе і становить основу формування світогляду та мотивації [169].

Т.В.Бутківська визначає цінність в двох аспектах: суспільному та особистісному. В першому випадку цінність виступає як властивість того чи іншого суспільного предмета, явища, які задовольняють потреби, інтереси, бажання. Іншими словами, це соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. З іншого боку – це

відношення суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості. Тут вони виступають в ролі певної структури особистості [36]. За Т.В.Бутківською, „терміном цінність позначаються як самі значущі явища, так і ціннісні відношення, що породжують цілий спектр похідних від їх розрізень: об'єктивних, індивідуальних і соціальних; позитивне чи негативне значення явищ природи, форми суспільної організації, історичних подій, моральних вчинків, духовних витворів людства на конкретному етапі історичного розвитку... Характеристики цінності перебувають у залежності від внутрішніх властивостей її носія та від потреб і прагнень суспільної людини, яка сама є ціннісним суб'єктом” [36].

Істотного значення для розуміння соціально-психологічної природи ціннісних орієнтацій в системі відношень мають теоретичні ідеї С.Л.Рубінштейна:

- практичне відношення людини до світу полягає у виділенні нею значущих предметів, явищ, цінностей. Життєві цінності і потреби, які знаходяться в певній ієрархії, впливають на людину, детермінуючи її поведінку;
    - регуляція поведінки є однією з функцій цінностей;
    - протягом життя відбувається переоцінка цінностей. Даний факт виступає як закономірний результат самої діалектики життя людини, перебудови її взаємовідношень зі світом і, перш за все, з іншими людьми;
    - ті чи інші цінності актуалізуються в результаті зміни внутрішніх умов.
- Конкретний аналіз конкретної ситуації виявляє динаміку вступу, включення і відновлення різних цінностей [143]

Цінність, за С.Л.Рубінштейном, – це значення для людини або групи людей предметів, об'єктів, явищ, що існують у світі [143]. Зміст ціннісних орієнтацій багато в чому залежить від сталості мети, якої людина хоче досягти, і від усталеності критеріїв, за допомогою яких вона порівнює та оцінює як результати, так і засоби своїх дій [35].

Теоретична концепція цінностей Б.С.Братуся в своїй основі спирається на уявлення О.М.Леонтьєва про особистісний смисл [91]. Даючи визначення смисловим утворенням і відмічаючи їхнє місце в теорії діяльності, Леонтьєв зазначив, що особистісний смисл є відбитком у свідомості відношення мотиву діяльності до мети дії [91]. Таким чином, смисл у свідомості людини виступає безпосередньо відбитком власних життєвих стосунків особистості. Це не безпосередньо „річ”, а сутність відношення між „речами”. З’ясування смислу є нічим іншим, як розв’язанням „задачі на смисл”, оскільки усвідомлення його не дається людині автоматично [33]. Коли задачу на смисл вирішено і мова йде про ту чи іншу форму усвідомленості й відрефлексованості найбільш загальних смислових утворень, автор говорить про цінності особистості [33, с. 89]. За Братусем, особисті цінності є нічим іншим, як усвідомленими і прийнятими людиною загальними смислами її життя. Вони є основними конституючими одиницями свідомості особистості, визначаючи головні і відносно постійні відношення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самого себе [33].

Дещо інша позиція з цього приводу у І.Д.Беха. Він вважає, що зведення особистісних цінностей лише до найбільш загальних усвідомлених смислових утворень не виправдано звужує ціннісну систему особистості. Це створює труднощі в розподілі найбільш загальних смислових утворень і найменш узагальнених, і оскільки особистість як система постійно розвивається, то відношення між такими смисловими утвореннями можуть бути нестабільними [21]. Ним відзначається та обставина, що ціннісна система особистості може складатися з усвідомлених смислових утворень різного рівня узагальнення. У межах психології виховання І.Бех аналізує процеси виникнення людських смислів і смислоутворюючих функцій мотивів, як регуляторів поведінки і діяльності особистості. Розподіл смислових утворень за рівнем їхньої узагальненості і відповідності їхнього місця в ієрархії смислової сфери особистості розглядається автором у двох площинах. Перша – це найбільш загальні смислові утворення, пов’язані зі світоглядом особистості, життєвими

цілями, її уявленнями про сенс життя, про себе. Друга – загальні смислові утворення, що складають основу для формування більш окремих смислових утворень, до яких відносяться особистісний смисл і смислові настанови [19]. Основні функції цих смислових утворень, на думку І.Д. Беха, полягають в тому, що вони регулюють діяльність особистості і на їхній основі задається та чи інша спрямованість поведінки, створюється можливість усвідомленої і гнучкої зміни цієї спрямованості.

І.Д.Бех вважає, що особистісні цінності складають внутрішній стрижень особистості, який можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію. Остання забезпечує цілісно-суб'єктивне розуміння окремих актів поведінки людини та сприяє побудові прогнозу її поведінки у більш широкому полі ситуацій [20].

Для нас важливою тут є та обставина, що І.Д.Бех, як і ряд інших дослідників [159], вважає умовним поділ цінностей на термінальні й інструментальні, оскільки між ними можуть відбуватися значні зміни [20]. Разом із цим, класифікація цінностей за рівнем їхньої узагальненості, при практичному їхньому прояві, є досить стійкою. Базові цінності хоча і є цінностями високого рівня узагальнення, проте виступають джерелом і оперативних цінностей. Останні безпосередньо виявляються в реальній поведінці, що є особливо важливим для розуміння проблеми агресивної поведінки. На нашу думку, справедливим є також зауваження І.Д. Беха з приводу того, що зв'язок між базовими і оперативними цінностями опосередкований проміжними ділянками, дії яких мають складний характер і до кінця ще не вивчені. Через те ми вважаємо доцільним зауваження Л.М.Смірнова, який відзначав, що з погляду створення методів дослідження, будь-яка спроба судити про цінності особистості, особливо базові, тільки по її поведінці означає, що за неї робляться численні висновки, із логікою яких вона не обов'язково погодиться [159]. Але тому, що всі зовнішні переваги все одно зводяться до внутрішніх, а внутрішні – до базових, кінцевих переваг, то базові цінності так чи інакше визначають і оперативні.

В.А.Роменець розглядає періодизацію життєвого шляху людини як зміну її ціннісних орієнтацій. На його думку, цінності на першому етапі життєвого шляху (дитинство та отрочество) запозичені, малоусвідомлювані, існують на основі бажання та потягу. Взірєць для поведінки на цьому етапі запозичується, автоматично повторюється. Другий етап життєвого шляху В.А.Роменець пов'язує з пошуками принципів основ суперечливої поведінки, узгодженої з цінностями реального світу. На третьому етапі відбувається пошук реальних цінностей, розуміння часткового, яке втілює в собі загальне, досягнення особистісної мудрості та зрілості [142].

У роботах І.Ю.Истошина відзначається роль ціннісних орієнтацій в особистісній системі регуляції поведінки: діяльність відбивається у відповідності з окремими актуалізованими соціальними установками в залежності від ситуації. Це дозволяє трактувати будь-яку ціннісну орієнтацію як один з притаманних особистості шаблонів для оцінки, для усвідомленого „виміру” допустимих в конкретних обставинах зразків соціальної дії [71].

Джерелом формування ціннісних орієнтацій, вважає Н.В.Фролова, виступає смисложиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості та її орієнтацію в процесі діяльності на досягнення конкретних цілей [179]. Основу ціннісних орієнтацій складають соціальні (ціннісні) відношення, що формуються в процесі діяльності. Дані відношення потім трансформуються в соціальні установки, а після ряду перетворень – в ціннісні орієнтації [179].

М.Й.Боришевський підкреслює, що „певна система цінностей втілюється, опредметнюється у тих чи інших конкретних феноменах, пов'язаних із відповідними формами життєдіяльності, у якій здійснюється оволодіння цінностями, їх поступове перетворення із явища „зовнішнього” у явище „для себе”, тобто відбувається переведення цінностей суспільних у цінності суб'єктивно значущі для самого індивіда” [31, с. 22].

М.Боришевський розглядає ціннісні орієнтації як регулятор самоактивності. На його думку, „цінності, існуючи як об'єктивне явище, як

феномен, незалежний від свідомості й волі конкретного, реального індивіда, водночас мають бути представлені у свідомості й сфері потреб реального суб'єкта самоактивності, як те, що є для нього особисто суб'єктивно значущим, а тому справляє на нього стимулюючий, „зацікавлюючий” вплив. Саме цим і пояснюється те, що ціннісні орієнтації і є якраз отим „потребовим”, суб'єктивно значущим утворенням у структурі свідомості й самосвідомості людини, що зумовлює цілий ряд її сутнісних характеристик як особистості, зокрема, її самоактивність” [30].

Часто при аналізі відношення цінностей і цілей дані поняття підмінюють одне одного. І.О.Мартинюк наголошує, що ціннісні орієнтації і життєві цілі схожі, але не тотожні. Їх об'єднує те, що домінуючі у свідомості ціннісні уявлення визначають характер діяльності особистості в тому випадку, коли приймають на себе функції цілі (мети) [101]. Діалектична єдність цілей і цінностей полягає в життєвих цілях особистості, які зберігають якості і функції цілей діяльності і одночасно виступають як вищі цінності людини. Відмінності ґрунтуються на тому, що „диспозиція вищого рівня – ціннісна орієнтація – трактується як уявлення людини про головні цілі її життєдіяльності і основні засоби досягнення цих цілей” [101]. Таким чином, цінність виступає регулятором більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій. Цінності також спрямовують функціонування самих цілей.

В площині нашого дослідження вартою уваги є позиція Ф.Є.Василюка [38]. У контексті дослідження психології переживань ученим було проаналізовано цілу низку основних проблем у ціннісній сфері особистості – співвідношення цінностей і поведінки (життєвого вибору), формування ціннісних орієнтацій, співвідношення понять цінності і мотиву. Ф.Є.Василюк вважає, що ціннісна свідомість пов'язана з вибором наявних альтернатив, при якому кожна з них отримує свою оцінку; та з них, що отримує найвищу оцінку, і обирається свідомістю. Відсутність у суб'єкта чіткого свідомого уявлення щодо своїх конкуруючих мотивів утруднює такий вибір. Крім того, цінності самі по собі не володіють спонукальною силою й енергією і не здатні прямо змусити

підкорятися собі мотиви. На думку дослідника, цінності можуть впливати на мотиви, породжуючи емоції. Звідси цінність і повинна бути підведена під категорію мотиву, тому що емоції ревалентні окремій діяльності, відбивають хід реалізації нею деякого мотиву [38, с.123]. Дослідник вказує і стан, при якому цінності, з одного боку, не мають спонукальності, а з іншого – повинні бути віднесені до мотивів. У зв'язку з цим він доводить, що спочатку цінності існують тільки у вигляді емоційних наслідків, їхнього поведінкового порушення або, навпаки, ствердження (перші почуття провини і гордості). Потім цінності знаходять форму відомих мотивів, потім смислоутворюючих мотивів і, нарешті, мотивів, які одночасно є смислоутворюючими і реально діючими. При цьому цінність на кожному етапі збагачується новою мотиваційною якістю, не втрачаючи попередніх. Ф.Є. Василюк, не зводячи цінність до мотиву, припускає можливість виконання нею його функцій. Відмінність цінності від мотиву він бачить у різному впливі їх на особистість, а також відношенні до навколишнього світу [38]. Цінність, по мірі внутрішнього розвитку особистості, із змісту свідомості стає змістом життя і отримує від реально діючих мотивів енергію. Таким чином, „цінність – це не будь-який зміст, здатний стати мотивом, а лише такий, що, ставши реальним мотивом, веде до зростання й удосконалення особистості” [38, с.124].

Виникнення цінності спочатку відбувається в емоційній формі, оскільки процес сутички із зовнішньою оцінкою припускає впізнання тих чи інших правил поведінки в конкретній ситуації. Тобто, ми маємо справу з процесами екстеріоризації та інтеріоризації явищ, про які свого часу говорив Л.С.Виготський [43]. Але цінність власне ще не стає нею; виникнення її починається саме в той момент, коли правило починає формуватися самостійно, виходячи з власного досвіду. Це вже перші правила, що виходять не ззовні, а зсередини, і психологічно закріплюються не у формі звернення до інших, а у формі звернення до себе. Ф.Василюк відзначає, що на цьому етапі дитина може піти як шляхом свого ціннісного удосконалення, так і шляхом безпосереднього соціального пристосування [38]. Між усвідомленістю цінності як такої і

початковою фазою „перших правил” знаходиться етап довготривалого розвитку цінностей, що інтенсивно протікає в періоди значимих для особистості виборів і рішень. Власне, це визначає напрямок руху усвідомленості цінності особистістю від її прояву після зробленого вибору до здійснення дії, а потім і до здійснення самого вибору. Таким чином, Василюк робить важливий для нас висновок про те, що зв'язок між мотивацією поведінки і цінностями визначається впливом останніх на спрямованість здійснюваного вибору.

Оскільки нас цікавить наявність зв'язку між цінностями особистості та її поведінки, звертає на себе увагу зауваження Ядова і його прихильників з приводу того, що цей зв'язок має неоднозначний характер. Вони відзначають, що він є більш чітким у людей „менш зрілих”, оскільки вони краще справляються із завданням усвідомлення своїх справжніх диспозицій, ніж у людей „більш зрілих” [146]. Крім того, через те що цінності є більш абстрактними поняттями, ніж конкретні поведінкові акти, між ними припускається наявність цілої низки опосередковуючих механізмів [159]. Однак пізнання механізмів активізації цінностей у конкретних ситуаціях вимагає ще свого вивчення.

Таким чином, процес формування цінностей: „є соціальним за своєю природою; тісно пов'язаний з характером діяльності та її процесуальними характеристиками (мотиваційними, операційно-виконавчими, суб'єктивними); опосередкований спілкуванням індивіда з індивідом (в різних сферах, з реалізацією різних ролей, статусних відношень, функцій і т.д.); процес формування цінностей відображає смисложиттєву активність особистості (формування ідеалів); пов'язаний з оцінюванням, ...яке супроводжує практично всі акти психічної активності суб'єкта, що ведуть до формування суб'єктивного образу об'єктивного світу” [179].

Необхідно звернути увагу на розмежування понять „цінність”, „ціннісна орієнтація”, „система цінностей”, „система ціннісних орієнтацій”. Цінності розглядаються як форма відношень між суб'єктом та об'єктом, яка допускає свідоме відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта. При цьому

враховується, що цінності мають здатність набувати значущості у суспільному житті й практиці людини.

Ціннісні орієнтації виступають як засіб диференціації особистістю об'єктів довкілля за їх значущістю, як стійке ставлення суб'єкта до об'єктів навколишнього середовища, яке формується в процесі свідомого вибору ним життєвозначущих для нього об'єктів [51]. Джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає змістожиттєва активність особистості, що визначає рівень її домагань та орієнтацію в процесі діяльності на досягнення конкретних цілей.

Поняття „система цінностей” використовується для позначення предметного втілення системи діяльності та суспільних відносин, які відбивають сутність життєдіяльності, конкретно-історичний образ життя конкретної соціальної спільноти [91].

Для позначення результату індивідуального відображення особистістю системи цінностей, які склалися в суспільстві, використовується поняття „система ціннісних орієнтацій”. На думку Н.В.Фролової, системи ціннісних орієнтацій більш варіативні, ніж системи цінностей [179]. Ціннісні орієнтації конкретної особистості формуються та функціонують на основі системи цінностей, вироблених суспільством та нерозривно пов'язаних з нею.

Класифікація цінностей. Єдиної класифікації цінностей на сучасному етапі розвитку психологічної науки немає. Дослідники класифікують цінності за різноманітними критеріями: „за об'єктом засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні; за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; за способом вияву – ситуативні, стійкі; за роллю в діяльності індивіда – термінальні, інструментальні; за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворюючі (творчі, естетичні, наукові, релігійні тощо), за приналежністю – особисті (індивідуальні), групові, колективні, суспільні (також і демократичні), загальнонародні (національні), загальнолюдські тощо” [70].

Найбільш поширеною класифікацією цінностей на філософському рівні вважається розподіл на релігійні, етичні, естетичні, логічні і економічні. Як правило, у філософії і аксіології класифікації цінностей базуються на

розрізненні змісту (що ціниться). В цьому випадку виділяють вищі, основні, загальнолюдські цінності, абсолютні цінності.

Різноманіття спроб визначити загальнолюдські цінності дозволяє припустити, що найважливішою їх складовою є право кожного на самостійне (індивідуальне) визначення цих цінностей [127]. Наявність індивідуальних цінностей дає можливість кожній особистості в ході розвитку присвоювати собі вже готові базові цінності [159].

Всі ціннісні теорії, на думку Л.М.Смірнова, вкладаються в дві основні парадигми. „Як правило, мова йде або про досить абстрактне вираження концепцій того, що найбільш бажане, емоційне привабливе, здатне описати ідеальний стан буття людей, або модус поведінки і дій, яким емоційно надають перевагу. Перше визначення включає в себе термінальні цінності, а друге – інструментальні, в число яких входять, наприклад, моральні цінності і цінності компетенції. З функціональної точки зору, інструментальні цінності активізуються як критерії, стандарти при оцінці і виборі лише модусу поведінки, дій, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і допустимих способів їх досягнення” [159].

Традиційний поділ на цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні) знаходимо у М.Рокіча [215]. Класифікація, розроблена М.Рокічем, адаптована для російськомовної спільноти В.О.Ядовим та Д.О.Леонтєвим. Термінальні цінності – це основні цілі людини. Вони відображають довготривалу життєву перспективу, те, до чого вона прагне зараз і у майбутньому. Термінальні цінності ніби визначають смисл життя особистості, вказують, що для неї є важливим, цінним, значущим. Інструментальні цінності відображають засоби, які обираються для досягнення цілей життя, виступають в якості інструмента, за допомогою якого можна реалізувати термінальні цінності.

За критеріями, які виділив Д.О.Леонтєв, інструментальні цінності поділяються на етичні (чесність); цінності міжособистісного спілкування (вихованість); індивідуальні (високі запити, незалежність); конформістські

(виконавчість, самоконтроль, відповідальність); альтруїстичні (терплячість, чуйність); цінності самоствердження (нетерплячість до недоліків, високі запити); цінності прийняття інших (широта поглядів); інтелектуальні (освіченість, раціоналізм, самоконтроль); цінності емоційного світосприймання (чесність).

Термінальні цінності, в свою чергу, поділяються на: конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі) і абстрактні (пізнання, розвиток, свобода); цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість) і особистого життя (любов, наявність дітей, сім'я); індивідуальні цінності (здоров'я, свобода) і цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щастя інших); активні (свобода, активне діяльнісне життя) і пасивні (краса природи і мистецтва, пізнання) [108].

„Характерною особливістю системи ціннісних орієнтацій є поєднання цінностей-цілей (термінальних) та цінностей-засобів (інструментальних), які пов'язані між собою і є виявом оволодіння людиною певними нормами поведінки, міжособистісних стосунків тощо” [26]. „Реалізація найважливіших термінальних цінностей залежить від обрання і застосування певних цінностей-засобів. Останні визначають способи досягнення результатів діяльності і позицію особистості щодо вибору життєвих стратегій” [35, с.49].

Тугарінов В.П. виділяє дві групи цінностей: цінності життя і цінності культури [168]. У Истошина І.Ю. знаходимо цінності матеріальні та інтелектуальні [71]. О.Г Дробницький класифікує цінності на: предметні, що виступають як об'єкти спрямованих на них потреб та суб'єктивні (цінності свідомості або цінності уявлення), причому, перші виступають об'єктами наших оцінок, а другі – в якості підстави для таких оцінок [59]. Залеський Г.Є. виділяє „теоретично обґрунтовані” і „життєві” цінності. Під останніми він розуміє емоційний спосіб орієнтування, в якому вирішальна роль належить емоційним спонуканням, які недостатньо контролюються свідомістю [63].

На думку Т.Бутківської, „говорячи про загальнолюдські цінності, базові цінності, маємо на увазі, насамперед, єдині, спільні елементи моральних,

культурних, економічних, соціально-політичних цінностей у різних системах, ставлення як до людства в цілому, так і до кожної конкретної особи; усвідомлення глобальних проблем сучасності, які безпосередньо впливають на духовний та фізичний стан людини. ...Використання демократичних цінностей та ставлення до них в освітньому просторі свідчать про рівень загальнолюдської та демократичної культури суспільства. ...Демократичні цінності є компонентами ...культурної орієнтації” [36, с. 8].

Базові цінності прагнення до істини, творчості і краси, орієнтація на добро, співучасть, честь і гідність – конкретизуються і виступають підвалинами вибору цілей і умов загально значущості діяльності, вони складають ядро загальнолюдських цінностей [36].

Цікаву класифікацію знаходимо у Ю.Р.Саарніта, який вважає, що в ціннісний зміст орієнтації на соціальну активність включаються ціннісні уявлення про чотири основні групи цінностей, які умовно можуть бути названі альтруїстичними цінностями, статусними цінностями, цінностями самовираження та матеріальними цінностями [145].

А.Г.Здравомислов, А.В.Ядов та ін. визначили оптимальний перелік базових цінностей, які відображають особливості ціннісної свідомості населення у реформованому суспільстві. До цього переліку увійшли такі цінності:

- життя людини як вища цінність, самоцінність;
- воля ...для реалізації соціально позитивних потреб і здібностей індивіда;
- моральність як властивість поведінки людини стосовно загальнолюдських морально-етичних норм;
- спілкування в сім'ї, з друзями та іншими людьми, взаємодопомога;
- сім'я, особисте щастя, продовження роду;
- робота, як самоцінний зміст життя і як засіб для заробітку;
- благополуччя – прибутки, комфорт свого життя, здоров'я;
- ініціативність – заповзятість, здатність показати себе, відзначитися.
- традиційність – повага до традицій; жити, як усі; залежність від навколишніх обставин;

- незалежність – здатність бути індивідуальністю, жити за своїми критеріями;
- самопожертва – готовність допомагати іншим, навіть, на шкоду собі;
- авторитетність – здатність впливати на інших, мати владу над ними, добиватися успіху, перемоги;
- законність – встановлений державою порядок для безпеки індивіда, рівноправності його відносин з іншими;
- вільність – архаїчна "воля від" ...обмежень волевиявлень індивіда, прагнення до вседозволеності " [65].

Цінності можна класифікувати за протилежними значеннями: „позитивні і негативні, первинні і вторинні, реальні і потенційні, безпосередні і опосередковані, абсолютні і відносні і т.д. Деякі дослідники вказують на існування фундаментальних та проміжних цінностей. До проміжних вони відносять працелюбність, ініціативність, чесність, милосердність, віру, тощо. До фундаментальних – цінності, що не залежать від сфери і обставин життєдіяльності [194].

Існує ряд цінностей, які важко віднести до якоїсь із груп або які відносяться до багатьох із них: умовні, ідеальні, інтелектуальні, неперехідні, вічні, глобальні та ін. Всі вони перебувають у тісному взаємозв'язку й взаємозалежності і мають властивість впливати ...на формування особистості” [70].

Таким чином, цінності є ядром особистості, яке забезпечує цілісність індивідуального розвитку та виконує функцію життєвого орієнтира, моральної основи для вибору діяльності та форми поведінки (в тому числі і агресивної). Ціннісні орієнтації є одним з центральних компонентів структури особистості, що визначає її спрямованість на реалізацію певних відношень, зміст уявлень про своє „Я”, поведінку та нормативно-оцінне ставлення до навколишнього. Вони є результатом оволодіння середовищем з точки зору його значення для задоволення потреб особистості і свідчать про рівень її соціальної зрілості. Як усвідомлювані особистістю, ціннісні орієнтації визначають порядок вибору тих

чи інших сфер її життєдіяльності, напрямків життєвого шляху, вони забезпечують стійкість особистості в невизначених та кризових ситуаціях. Характеристики будь-якої ціннісної орієнтації залежать від внутрішніх властивостей особистості. Процес формування цінностей та ціннісних орієнтацій є соціальним за своєю природою та пов'язаний з характером діяльності, опосередкований оцінюванням і відображає смисложиттєву активність індивіда.

1.3. Агресія як один із засобів досягнення життєвих цінностей

Агресія виконує багато функцій серед яких варто виділити негативні, позитивні та амбівалентні. До негативних функцій відносяться способи впливу на іншу людину чи себе самого, демонстрація власної сили [37]; до позитивних – спосіб захисту, що виникає при перешкоді до володіння чи утримання певних благ, в тому числі і ціннісних орієнтацій [81; 88]; до амбівалентних – спосіб зняття емоційного напруження, засіб досягнення певних цілей, помста за агресію іншої людини, можливість отримати задоволення [14; 37].

Еллінське божество, що символізує агресію, Арес, покровитель воїнів та битв, – мав разом з руйнівним і позитивний, конструктивно-творчий аспект. Агресія характеризується активним рухом психобіологічної енергії, спрямованою на той чи інший вид діяльності. Однак, сама ця діяльність може бути різноманітною. Агресія може служити як покровителю кохання Еросу, так і володарю смерті Танатосу [22].

Агресія це не тільки вираження власної сили, але й у більш широкому контексті – показник життєздатності та прагнення до самостійності, до самоствердження особистості у процесі розвитку (Р.Телле). Психологічно агресивна поведінка виступає одним з основних способів вирішення проблем, пов'язаних зі збереженням індивідуальності та тотожності, із захистом і зростанням почуття власної цінності, самооцінки, рівня домагань, а також збереження та посилення контролю над істотним для суб'єкта оточенням [131].

Значення агресії в сучасному житті є надзвичайно велике. Суспільство щоденно за допомогою різних способів (в тому числі і за допомогою засобів масової інформації) демонструє нам дієвість та ефективність застосування агресії у різноманітних сферах людського існування. Хоча, в даному випадку можна говорити про те, що суспільство виправдовує агресивну поведінку – робить її соціально легітимною. Соціально-економічна криза суспільства зумовила цілу низку проблем, вирішення яких провокує особистість на застосування сили. Дієвість агресивних проявів у досягненні певних цілей спричинили деформацію у процесі регуляції агресивної поведінки сучасної особистості.

Агресивні дії виступають як засіб досягнення якої-небудь значимої мети; як спосіб психічної розрядки, заміщення задоволення блокованої потребами і переключення діяльності; як спосіб задоволення потреби в самоствердженні та самореалізації [130].

Прояви агресивної поведінки є надзвичайно різноманітними, це залежить від типу, виду та форми агресії, яку проявляє особистість. Щодо типу агресивної поведінки, як якісної характеристики поведінки особистості, то вона може бути доброякісна та злоякісна [180], соціально легітимна або соціально нелегітимна, позитивна або негативна, правомірна або неправомірна. Під злоякісною (неправомірною) психологічною агресією слід розуміти свідомий (прямий або непрямий) негативний неправомірний психологічний вплив на психіку особистості, метою якого є задоволення агресором своєї потреби у приниженні, образі суб'єкта помсти або особи, яка заміщає його, а також заподіяння психологічного болю для досягнення певної корисливої мети. Кримінальна або протиправна агресія – це поведінка індивіда, що суперечить соціально прийнятним нормам і правилам існування людей у суспільстві [188].

Окрім описаних в цілій низці досліджень типів агресивної поведінки варто виділити реальну та номінальну агресію. Реальна агресія – це та агресивна поведінка, що мала місце в соціальному житті особистості. Сюди можна віднести кримінальну або протиправну агресію, тобто, це така поведінка,

результат дії якої отримав (чи повинен отримати) певне покарання. Номінальна агресія – це потенція, яка наразі не знайшла свого вираження в певних поведінкових актах антисоціального характеру. Особи, що перебувають в місцях позбавлення волі проявили реальну агресію і за це відбувають покарання. Прояви номінальної агресії є надзвичайно багатограними і можуть проявитися в реальній поведінці та не завжди наслідки таких проявів караються законом.

Саме прояви протиправної поведінки набули значного поширення на сьогоднішній день для досягнення певних цінностей в житті людини. Неприємним є визнання того факту, що найлегше та найбільш ефективніше захищати власні переконання за допомогою агресії.

У цілому ряді досліджень агресія розглядається як специфічний механізм регуляції, який будується на основі первинних емоційних реакцій і за певних умов може досягнути ступеня потреби в деструкції [139]. З часом, в процесі психосоціального розвитку, емоційно-поведінкова реакція агресії соціалізується, отримує особистісний контроль, який реалізується через соціальні норми [151]. Соціальні норми – це соціальні еталони, правила та вимоги, вироблені суспільством, які виконують функцію регуляції поведінки членів суспільства. Тобто, соціальні норми аналізуються як найважливіші засоби соціальної регуляції поведінки особистості [133]. Тому постає потреба у розробці певних правил, яким повинна відповідати поведінка членів групи чи суспільства загалом; саме через ці правила направляється, регулюється, контролюється та оцінюється поведінка особистості. Як зазначає М.І.Бобнева будь-які норми залишаються лише формальними утвореннями, якщо не будуть використані психологічні і соціально-психологічні закономірності організації і регуляції поведінки людей і стосунків між ними [23]. Найважливішою функцією соціальних норм автор вважає забезпечення сполучення позаособистісних вимог, умов і завдань суспільства з поведінкою і проявами особистості [23, с.73]. Це визначає й особливу функцію соціальних норм, пов'язану зі становленням і розвитком особистості, як: засвоєнням заданої і формуванням особистісної системи норм, а також їхнім використанням у якості умов і

детермінант соціального розвитку особистості, тобто її соціалізації. Цей процес здійснюється шляхом формування необхідних суспільству або групі соціальних властивостей особистості, за М. Бобневою, "статусних характеристик", у ході оволодіння особистістю системою норм і цінностей даної соціальної групи, системою, пов'язаною з певним соціальним статусом особистості. Процес соціалізації „специфікує” поведінку особистості як поведінку нормативно-соціальну [15,с.74]. Така специфікація є важливою для психологічного аналізу взаємодії особистості і соціального середовища. Оскільки розподіл цінностей на цінності-цілі і цінності-засоби припускає співвіднесеність перших з ідеалами й іншими базовими утвореннями, а других – із засобами їх досягнення, то до цінностей-засобів саме і будуть віднесені соціальні норми. У зв'язку з цим відзначається наявність двох моментів у реальній поведінці особистості. Це, по-перше, спрямованість і зміст соціальної активності особистості і, по-друге, розгляд соціальної активності особистості як регулятора її соціальної поведінки [47].

Соціальні норми, як і цінності об'єднуються в структурну ієрархію за мірою значимості, тобто існує стійка подібність між цінностями і соціальними нормами, що полягає в єдності їхнього внутрішнього світу. Разом із цим М.І.Бобнева вказує на те, що соціальні норми, як і цінності, привласнюються індивідом шляхом процесу інтеріоризації [67]. Соціальні норми, інтеріоризуючись, перетворюються на "чинники внутрішнього світу людини" і впливають на її поведінку через систему внутрішніх чинників регуляції – самосвідомість і самооцінку, мотиваційну систему, розуміння й установки [23]. Соціальні норми в кінцевому розвитку трансформуються в особистісні цінності, якщо вони приймаються індивідом, і виступають у якості особистісних соціальних регуляторів її поведінки

Щодо співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості, то включення ціннісних орієнтацій в структуру особистості дозволяє визначити загальні соціальні чинники, що мотивують її поведінку, джерела яких слід шукати в соціально-економічній природі суспільства, його

моралі, ідеології, культурі, в особливостях соціально-групової свідомості того середовища, в якому відбувається процес формування соціальної індивідуальності і де протікає щоденна життєдіяльність особистості. У психологічному дослідженні цінність набуває позитивного чи негативного значення для особистості будь-яких явищ дійсності, процесів та інших реальних чи ідеальних об'єктів оцінки. Окрім цього, цінностями є погляди, переконання, ідеали, зразки, ідеї, інтереси, життєві плани, відповідно до яких і на основі яких ці об'єкти визнаються цінними, неважливими чи нейтральними. Психологічний зміст цінності розкривається в аналізі мотивів та вчинків окремої особистості. Психологічна спрямованість цінностей зумовлена їхніми мотивоутворюючими чинниками, участю у визначенні цілей і засобів, що відповідають їх сутності [47]. Вони виступають основою прийняття рішень і критерієм того, до чого варто прагнути, а чого слід уникати. Аналіз діяльності з позиції суб'єктно-об'єктних відношень дозволяє розглядати цінності в зв'язку з її місцем і роллю в регуляції поведінки. Так, суб'єкт, пізнаючи властивості об'єкта, співвідносить їх зі своїми потребами. Оцінка даного об'єкта визначає відношення суб'єкта і до тих правил-норм, які є для охорони даних цінностей. І на цій основі суб'єкт планує свою поведінку. У реальній діяльності всі ці елементи взаємозалежні та утворюють єдиний процес. При цьому вони виступають у таких відношеннях: суб'єкт–об'єкт–пізнання; цінитель–цінність–оцінка; виконавець–норма–планування, і далі слідує практичні дії з низкою нових взаємопереходів [47].

Будь-які цінності мають індивідуалізований характер, виникаючи в психіці людини з негативною чи позитивною емоцією, вони з'єднуються з конкретними знаннями, орієнтуючи її поведінку чи діяльність в соціумі. За своїм психологічним змістом цінності і соціальні норми в громадській, груповій, індивідуальній свідомості, організувавшись в ієрархічні структури, складають шкали, на підставі яких оцінюється поведінка особистості. Невідповідність цих шкал одна одній є джерелом конфліктів і передумовою поведінки, що відхиляється з погляду тієї спільноти, чия система цінностей і норм порушена даною поведінкою. Це, у свою чергу, припускає розгляд питання, пов'язаного із

соціальними нормами, які інтеріоризувались особистістю і, ставши особистісними цінностями, включилися до ціннісно-нормативної системи індивіда [47]. Практична поведінка особистості в її соціально-правовому контексті буде залежати від того, якою системою ціннісно-нормативних переваг керується людина і яке місце займає цінність або норма в ієрархічній структурі ціннісно-сміслової сфери особистості. Механізм протиправної та законотворчої поведінки полягає в тому, що прийняття рішення є результатом оціночної діяльності, під час якої відбувається взаємодія різноманітних цінностей. Вибір цілі та засобів її досягнення буде відповідати вибору цінностей, що мають найбільш важливе значення для особистості. Залежність суб'єкта від цінностей, відповідність їх соціальним нормам, а тих, у свою чергу, його (суб'єкта) внутрішнім детермінантам і визначають ціннісно-нормативні аспекти поведінки особистості. Зв'язок мотивів здійснюваних злочинів із системою особистісних цінностей, їхньою ієрархією і місцем у ній конкретних домінуючих цінностей є основною проблемою дослідження, оскільки "саме в ім'я і за рахунок таких цінностей відбуваються злочини".

Важливим є процес формування цінностей, так як, знання того, яким ідеям служить людина, які цілі ставить перед собою дозволить нам визначити, чому, або заради чого вона робить той чи інший вчинок. В даному випадку можна говорити про чинники (зовнішні та внутрішні), які провокують появу певної поведінки, в тому числі і агресивної. До зовнішніх чинників слід віднести правові норми, санкції, а до внутрішніх – сформовану в свідомості особистості ціннісно-нормативну модель, яка має власну концепцію прав та обов'язків. Особливого значення це знання набуває тоді, коли мова йде про прояви агресивної поведінки, які використовуються з метою отримання бажаного. Формування духовності особистості необхідно починати з дослідження того, які цінності є важливими для особистості і наскільки, для того, щоб їх сформувати. Слід бути готовим до того, що будь-яка спроба досягнення чи збереження певних цінностей може супроводжуватися агресивними проявами особистості, навіть, деструктивного характеру.

Висновки до першого розділу:

Представлений в першому розділі матеріал, переконує в тому, що вчених здавна цікавить заявлена проблема, а переважна більшість наукових психологічних досліджень у галузі феномену агресії по-різному пояснюють особливості її прояву.

Здійснений теоретичний аналіз показав, що у дослідженні проблеми агресивної поведінки можна виділити такі основні підходи: загально-психологічний, за яким агресія розглядається як особлива форма поведінки, що включає психологічну структуру когнітивних, мотиваційних та емоційно-вольових компонент; соціально-психологічний, за яким формування агресивної поведінки молоді обумовлюється станом соціальної дезадаптації, який є наслідком порушення міжособистісної взаємодії, деформації смисложиттєвих орієнтацій, смислу життя та умовами що диктує соціальна реальність.

Агресія не повинна розумітися як суто негативний, деструктивний в опозиції до гармонії феномен. Навпаки, роль агресії в розвитку життя настільки велика, що її просто тяжко переоцінити. Агресія дає індивідові, групі та суспільству змогу виживати, тобто слугує життєвим інтересам. Позитивна агресія упродовж суспільного розвитку поступово замінюється моральними заборонами. Таке заміщення спрямоване на сублімування деструктивної енергії сильних емоцій на позитивні цілі. Наприклад, змагання замість ворожнечі та суперництва, прагнення вирішити конфліктну ситуацію замість спроб знищити чи підпорядкувати іншу людину. Загалом позитивна агресія виявляється в усвідомленні та прийнятті власних переживань, існуванні різних поглядів, у готовності до конструктивного діалогу і компромісу, прийнятті відповідальності за власну самореалізацію.

Агресивної поведінки можна уникнути, так як імовірність її виникнення залежить від впливу безлічі сприятливих і перешкоджаючих агресії факторів, пов'язаних як із самою особистістю, так і із навколишнім середовищем. До факторів, що пов'язані з особистістю і впливають на рівень та особливості

прояву агресії слід віднести ціннісні орієнтації особистості; до факторів середовища – сучасні соціально-економічні умови суспільства.

Дослідження ціннісних орієнтацій особистості посідають чільне місце у вивченні детермінації поведінки людини, в тому числі і агресивної. Цінності розглядаються як детермінанта соціальних дій суб'єкта у певних культурно-історичних умовах його життєдіяльності. Ціннісні орієнтації у цілому ряді психологічних теорій розглядаються, з одного боку, як конкретний прояв відношення людини до навколишньої дійсності, з другого – як система установок, що регулюють поведінку особистості в кожному конкретному випадку. Функціонально цінності виступають в якості мотивів діяльності та поведінки особистості. Це відбувається через прагнення людини досягнути певних цілей, що співвідносяться з цінностями, які увійшли в її особистісну структуру, тобто, все, що має статус цінності, є безпосереднім стимулом для відповідного поведінкового акту. Однією з основних проблемою сьогодення є те, що агресивна поведінка виступає чи не найефективнішим способом досягнення чи отримання бажаного. Дієвість агресивних проявів у досягненні певних цілей спричинили деформацію у процесі регуляції агресивної поведінки сучасної особистості. Таким чином, можна говорити про те, що індивід, обираючи для себе значимими ті чи інші цінності, може проявляти агресивну поведінку, здобуваючи чи захищаючи їх.

РОЗДІЛ II

ПРОЦЕДУРА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження

Ціль і задачі емпіричного дослідження визначили наступні його етапи: підготовчий, діагностичний, математико-статистична обробка та інтерпретація отриманих даних.

I. На першому, *підготовчому* етапі дослідження було створено алгоритм емпіричної перевірки наших припущень. Він включав пошук тих аспектів і чинників, які набували домінуючого значення на даному етапі вивчення агресивної поведінки та її проявів, відбір інструментарію, спрямованого на діагностику агресії та спектру властивостей особистості що супроводжують агресивну поведінку та визначення *репрезентативної вибірки*.

Таким чином, на даному етапі дослідження було створено комплекс психодіагностичних методик, адекватний предмету, меті та завданням дослідження. У цей комплекс увійшли методики, що діагностують форми і показники агресивної поведінки, ціннісні орієнтації особистості та певний спектр індивідуально-психологічних властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з проявом агресивної поведінки.

Психодіагностичний комплекс склали: методика діагностики показників та форм агресії А.Басса та А.Дарки [123]; методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.Бойко [123]; методика „Ціннісні орієнтації” М.Рокіча [123]; методика „ОТеЦ” І.Г.Сеніна [153], особистісний опитувальний FPI [30]; методика EPQ Г.Айзенка [123]; методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера [30]; методика діагностики комунікативної установки В.Бойко [123]. Підбір інструментарію здійснювався на підставі таких критеріїв: концептуальна обумовленість методу,

валідність, надійність та можливість порівняння отриманих результатів з результатами інших авторів.

Вибірка. Контингент досліджуваних та об'єм вибірки для дослідження повинні відповідати вимогам репрезентативності стосовно досліджуваних, залежно від ступеня апробованості методик, що застосовуються. Психодіагностичну вибірку склали студенти 1-5х курсів Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка та учні Самбірської виховної колонії. Вибірка була гетерогенною. Загальна кількість респондентів на констатувальному етапі дослідження складала 270 чоловік: 200 студентів – 100 дівчат та 100 хлопців та 70 учнів виправно-трудової колонії (хлопців), тобто за статевим критерієм – 170 хлопців та 100 дівчат. Така вибірка дає достатню кількість даних для проведення дослідження та досягнення поставленої мети.

Таким чином, на підготовчому етапі, відібрані адекватні предмету, меті та завданням дослідження методики, які діагностують теоретично визначені конкретні показники агресивної поведінки та показники властивостей особистості, що супроводжують особливості прояву різних форм агресії, визначено репрезентативну вибірку.

II. Етап емпіричного дослідження.

Наступним кроком була розробка стратегії та тактики психодіагностичної процедури дослідження, здійснено пілотажне дослідження, основною метою якого було апробація пакету методик та узгодження параметрів вибірки. Цей етап був безпосередньо спрямований на:

- діагностику показників та форм агресивної поведінки;
- діагностику ціннісних орієнтацій особистості;
- діагностику широкого спектру властивостей особистості (якостей особистості, що є важливими для соціальної адаптації, комунікативних властивостей особистості, способів поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях), що є пов'язаними з показниками агресивної поведінки.

Таким чином, задачами власне емпіричного етапу дослідження були діагностика показників та форм агресії, ціннісних орієнтацій особистості та

діагностика широкого спектру властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з проявами агресії. Безпосереднє проведення основного емпіричного дослідження тривало близько року та проводилось в індивідуальній і груповій формах. Дослідження студентів носило груповий характер та проводилось під час практичних занять, а дослідження вихованців колонії – переважно індивідуальний характер і проводилось в позаурочний час.

III. *Етап обробки та інтерпретації даних.* На даному етапі підібрано методи математико-статистичної обробки одержаних в результаті проведення діагностичного етапу даних. Кількісний аналіз був спрямований на пошук взаємозв'язків між досліджуваними показниками (кореляційний аналіз). Якісний аналіз передбачав групування досліджуваних за певною ознакою – індексом агресивності та індексом ворожості. Метою цього етапу було вивчення проявів агресивної поведінки, загальних закономірностей та індивідуальних особливостей її прояву. Зокрема було здійснено:

- пошук взаємозв'язків між показниками, що вивчаються – кореляційний аналіз;

- вияв груп досліджуваних з різними проявами агресивної поведінки: високим рівнем агресивності та високим рівнем ворожості;

- вивчення психологічних портретів осіб з різними проявами агресивної поведінки.

- пошук загальних закономірностей та індивідуальних відмінностей прояву агресивної поведінки;

2.2. Обґрунтування вибору психодіагностичного інструментарію

2.2.1. Огляд методик, що використовуються для діагностики агресії

Для дослідження особливостей прояву *агресивної поведінки* було обрано методику А. Басса та А. Дарки. Ці автори методики пропонують розглядати наступні форми агресивної поведінки [123, с.179]:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої людини.

2. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через словесні відповіді (погрози).
3. Непряма агресія, спрямована через іншу людину або групу людей.
4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. Роздратованість – схильність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні (запальність, грубість).
6. Підозрілість – схильність до недовіри і обережному ставленні до людей, що базується на думці, що оточуючі мають намір нанести шкоду.
7. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні та вигадані дії.
8. Почуття провини чи аутоагресія – ставлення і дії стосовно до себе і оточуючих, що ґрунтуються на думці про те, що сам досліджуваний є поганою людиною, чинить недобре: злісно чи безсовісно.

Окрім вказаних основних типів агресивної поведінки, автори методики пропонують розглядати індекс агресивності та індекс ворожості. Індекс агресивності обчислюється як сума показників фізичної, вербальної, та непрямой агресії; індекс ворожості – як сума показників підозрілості та образи.

Методика діагностики домінуючої *стратегії психологічного захисту* В.В.Бойко [123. с. 281]. Дана методика нами використовувалась для виявлення провідної стратегії психологічного захисту в спілкуванні. Вона створена у вигляді опитувальника, де до кожного із запитань пропонується три відповіді, кожна з яких відповідає певному виду психологічного захисту. Автор методики акцентує свою увагу на трьох стратегіях:

1. Миролобність – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер. Інтелект нейтралізує енергію емоцій у тих випадках, коли виникає загроза „Я” особистості. Миролобність передбачає партнерство і співдружність, уміння йти на компроміс, робити поступки, пожертвувати інтересами заради головного – збереження власної гідності. В деяких випадках миролобність виступає

приспосовуванням, прагненням поступитися натиску партнера, не загострювати стосунки і не вступати у конфлікт, щоб не робити зусилля над власним „Я”. Самого інтелекту часом недостатньо, щоб миролюбність була домінуючою стратегією захисту. Важливим є наявність відповідного характеру - врівноваженого, м'якого, комунікабельного. Інтелект у поєднанні з "хорошим" характером утворюють психогенну передумову для миролюбності. Інколи така стратегія захисту обумовлена досвідом і обставинами, тобто, вона соціогенна. Не слід думати, що миролюбність – це стратегія, безвідмовна в будь-яких випадках. Приторна та суцільна миролюбність – це доказ безхребетності й безвольності, втрати почуття власної гідності, на збереження якого і спрямований психологічний захист. Добре, коли миролюбність домінує та поєднується з іншими стратегіями.

2. Уникнення – психологічна форма захисту суб'єктивної реальності, що базується на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів. Індивід як правило обминає і без бою залишає зону конфлікту та напруження, коли його „Я” зазнає атаки. При цьому він відкрито не втрачає енергії емоцій та мінімально напружує інтелект. Чому він діє таким чином? Причини бувають різними. Уникнення носить психогенний характер. Якщо воно обумовлене природними особливостями індивіда: ригідні емоції, середні розумові здібності, млявий темперамент. Можливий також інший варіант: людина від народження має значні розумові здібності і тому уникає напружених контактів. Хоча загальновідомо, що лише розуму для домінування стратегії уникнення замало. Розумні люди досить часто активно виступають на захист своєї суб'єктивної реальності, і це природно: інтелект покликаний стояти на сторожі наших потреб, інтересів, цінностей і завоювань. Напевно, потрібна ще й воля.

Можливий і такий варіант, коли людина заставляє себе обходити гострі кути у спілкуванні та у конфліктних ситуаціях, уміє вчасно сказати собі: "не пхайся зі своїм Я”. Для цього потрібна міцна нервова система, воля і, без сумніву, життєвий досвід за плечима, який у потрібний момент нагадує: "не тягни ковдру на себе", "не плюй проти вітру”, "не сідай не в свій тролейбус",

"не лізь поперед батька в пекло". Стратегія миролюбності базується на основі добротного інтелекту та поступливого характеру – досить високі вимоги до особистості. Уникати здавалося б простіше, це не потребує особливих емоційних і розумових затрат, але це обумовлене підвищеними вимогами до нервової системи і волі. Зовсім інше – агресія, використовувати її простіше простого для захисту власного „Я”.

3. Агресія – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності особистості, що діє на основі інстинкту. Інстинкт агресії – один з великої "четвірки" інстинктів, властивих усім тваринам – голод, секс, страх і агресія. Це одразу пояснює той факт, що агресія не виходить з репертуару емоційного реагування. Достатньо окинути осмисленим поглядом типові ситуації у спілкуванні, щоб переконатися в різноманітності, в легкості відтворення і звичності її в жорстких та м'яких формах. Її міцна енергетика захищає особистісне „Я" на вулиці, в міському натовпі, громадському транспорті, черзі, на виробництві, вдома, у взаємостосунках зі сторонніми та близькими людьми, друзями та коханими.

Під час зростання загрози суб'єктивній реальності особистості її агресія збільшується. Особистість й інстинкт агресії виявляються досить сумісними, а інтелект виконує в цьому роль "сполучної ланки" й за допомогою нього агресія, „нагнітається”, "розкручується на повні оберти". Інтелект працює в режимі трансформатора, посилює агресію через передачу її змісту. Використання методики діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту у спілкуванні В.В.Бойко дозволило нам встановити стереотипи поведінки молоді, істотні психологічні чинники досліджуваного явища.

2.2.2. Методики діагностики ціннісних орієнтацій та значимих для регуляції поведінки властивостей особистості

Методика вивчення *ціннісних орієнтацій* М.Рокіча [123] ґрунтується на прямому ранжуванні заданого списку цінностей. Автор виділяє два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, певна кінцева ціль індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; та інструментальні

– переконання в тому, що будь-яка дія, образ чи властивість особистості є найкращою в будь-якій ситуації.

У списку цінностей М.Рокіча знаходяться цінності, що максимально диференціюють американське суспільство і вважаються найбільш важливими для його громадян. В останніх його модифікаціях список цінностей розширився до 18 і відбиває сучасний стан його розвитку. Враховуючи, що індивідуальні цінності визначаються культурою, суспільними інститутами і формуються в процесі індивідуального досвіду переживань, опитувальник М.Рокіча, на нашу думку, є досить інформативним, оскільки, по-перше, наше суспільство у своєму розвитку наблизилося до тієї якості, що властива ринковій формації; по-друге, він не пов'язаний із віковими, релігійними чи іншими особливостями, і по-третє, достатньо простий у використанні, що є особливо важливим при проведенні дослідження з учнями виправно-трудоної колонії. Безпосередньо у дослідженні використано адаптовану В.А. Ядовим методику „Ціннісних орієнтацій” М.Рокіча в одному з останніх її варіантів.

Досліджуваному пред'являються два списки цінностей (по 18 в кожному) або на листках паперу в алфавітному порядку, або на окремих листочках. В списках досліджуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а листочки розкладає по порядку значимості. Ми обрали іншу форму проведення діагностики, оскільки, за допомогою неї можна отримати більш надійні результати.

Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей. Перевагою даної методики є її універсальність і економність в проведенні обстеження та обробці результатів, гнучкість – можливість варіювати як стимульний матеріал (списки цінностей), так і інструкції. Недоліком є вплив соціального схвалення, можливість неправдивості відповідей. Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на їх групування досліджуваним в змістові блоки з різною основою.

Необхідно відзначити той факт, що в деяких дослідженнях ціннісних орієнтацій злочинців за методикою М.Рокіча істотних відмінностей їх від

законослухняних громадян не виявилось [121]. Цей факт можна пояснити тим, що у досліджуваних спрацьовує „ефект соціальної бажаності”, про який ми говорили вище. Разом з тим, ми вважаємо, що різких відмінностей злочинців від законослухняних громадян в галузі їхніх ціннісних орієнтацій не варто очікувати, оскільки „...те, що відноситься до людства в цілому, не може не відноситися у певному смислі і до кожної людини” [143]. Ми вважаємо, що різниця повинна полягати у виборі ціннісних переваг, що одними людьми визнаються в якості домінуючих цінностей, а для інших можуть бути просто цінними.

Запитальник „ОТеЦ” [153] ґрунтується на двох основних тезах: по-перше, життєві сфери, тією чи іншою мірою представлені в житті кожного індивіда, володіють для кожної людини різним рівнем значимості, а по-друге, в кожній з них реалізуються різноманітні для кожної людини бажання, прагнення, які є одним з компонентів направленості її особистості. М.Рокіч визначає поняття цінності двояко. Під цінністю автор розуміє або переконання індивіда в переважанні яких-небудь цілей, певного змісту існування у порівнянні з іншими цілями, або переконання індивіда в переважанні певних типів поведінки по відношенні до інших типів. Виходячи з цього, М.Рокіч формулює гіпотезу про існування двох видів людських цінностей: цінностей-цілей і цінностей-засобів. Цінності-цілі він називає *термінальними*, в них в них відображається пріоритетність для індивіда певних життєвих цілей. Цінності-засоби називаються *інструментальними*, вони свідчать про пріоритетність для індивіда певного типу поведінки, що веде до реалізації відповідних термінальних цінностей.

Теоретичне положення М.Рокіча стало основою для створення запитальника „ОТеЦ”. Основним діагностичним конструктом даної методики є термінальні цінності, які розуміються як переконання людини в переважанні певних життєвих цілей у порівнянні з іншими. Перелік термінальних цінностей складений на основі методики Т.Тарочкової „Життєві цілі”, тесту Д.Сьюпера і

Д.Невіл „Шкала цінностей”, методики М.Рокіча та запитальника Олпорта – Вернона – Ліндсея і включає в себе 8 найменувань.

1. Власний престиж, тобто, завоювання свого визнання в суспільстві шляхом дотримання певних соціальних вимог.

2. Високе матеріальне положення, тобто, звернення до факторів матеріального благополуччя як до головного змісту існування.

3. Креативність – реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінити оточуючу дійсність.

4. Активні соціальні контакти, тобто, встановлення сприятливих відносин в різноманітних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація власної соціальної ролі.

5. Саморозвиток – пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток власних здібностей та інших особистісних характеристик.

6. Досягнення – постановка і вирішення конкретних життєвих завдань як головних життєвих факторів.

7. Духовне задоволення, тобто керування морально-етичними принципами, переважання духовних потреб над матеріальними.

8. Збереження власної індивідуальності – переважання власних поглядів, думок та переконань над загальноприйнятими, захист власної неповторності та індивідуальності.

Реальне життя людини дуже неоднорідне, одна і та ж людина повинна виконувати різноманітні функції, різні за своїм змістом види діяльності, реалізувати в них конкретні соціальні ролі. За своєю подібністю всі ці особливості об'єднуються в певні життєві сфери. Найбільш типовими для більшості індивідів є такі життєві сфери:

- сфера професійного життя,
- навчання і освіти,
- сімейного життя,
- суспільного життя,
- захоплень.

Термінальні цінності в тій чи іншій мірі проявляються у всіх вищевказаних сферах, кожна з яких в силу своєї об'єктивної зумовленості в різній мірі сприяє реалізації тих чи інших термінальних цінностей, тому сфери, які сприяють цій реалізації в найбільшій мірі, набувають для індивіда найбільше значення.

Таким чином, другим діагностичним конструктом даного опитувальника виступає значимість для індивіда тої чи іншої життєвої сфери як джерела реалізації тої чи іншої термінальної цінності.

В цілому конструкція запитальника дає змогу отримати відповіді на наступні запитання:

- Яка термінальна цінність є переважаючою в житті даного індивіда?
- Яка життєва сфера найбільш значима для індивіда?
- В якій життєвій сфері переважаюча термінальна цінність реалізується в найбільшій мірі, тобто, яка життєва сфера найбільш значима для реалізації переважаючої термінальної цінності?

Структура запитальника така, що для діагностики двох основних діагностичних конструктів тесту (термінальні цінності та життєві сфери) використовуються одні і ті ж твердження. Така структура дозволяє аналізувати отримані дані не лише відносно вираження окремо термінальних цінностей і окремо значимості життєвих сфер, але й відносно вираження кожної з термінальних цінностей в кожній життєвій сфері.

Запитальник термінальних цінностей складається із 80 тверджень, кожне з яких досліджуваному слід оцінити за 5-бальною шкалою наступним чином: якщо те, що написано в твердженні не має ніякого значення – „1”; має невелике значення – „2”; має певне значення – „3”; важливе – „4”; дуже важливе – „5”.

При інтерпретації отриманих даних, слід враховувати, що інтерпретувати доцільно показники, що виходять за межі (4 – 7), так як всі показники, що знаходяться в цьому діапазоні, можна вважати близькими до середнього значення. Агресивна поведінка гіпотетично пов'язана з широким спектром властивостей особистості, тому відповідно до завдань дослідження нами було

відібрано комплекс психодіагностичних методик, які спрямовані на діагностику саме цих властивостей особистості.

Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI) розроблений працівниками Санк-Петербурзького університету в співавторстві з вченими Гамбургського університету. В нашому дослідженні ми використовували модифіковану форму опитувальника „В” в розробці А.А.Крилова та Т.І. Ронгінської [30].

Ми обрали саме цей опитувальник, тому що він діагностує властивості особистості, які за літературними даними мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки, у тому числі і агресивної. Опитувальник містить 12 шкал, з яких перші дев'ять є основними чи базовими, а 10-12 – похідними, інтегруючими: невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, роздратованість, товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія-інтроверсія, емоційна лабільність, маскулінізм-фемінізм. Опис шкал та предмет їх діагностики представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Характеристика шкал Фрайбургського особистісного опитувальника (FPI)

Назва шкали	Предмет діагностики	Високі оцінки
1	2	3
Невротичність	Рівень невротизації особистості	Відповідають вираженому невротичному синдрому астенічного типу зі значними психосоматичними порушеннями
Спонтанна агресивність	Психопатизація інтротенсивного типу	Свідчать про підвищений рівень психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки
Депресивність	Ознаки, характерні психопатологічному депресивному синдрому	Відповідають наявності цих ознак в емоційному стані, поведінці, у ставленні до себе та соціального середовища

Роздратованість	Емоційна стійкість	Свідчать про нестійкий емоційний стан та схильність до афективного реагування
1	2	3
Товариськість	Потенційні можливості та реальні прояви соціальної активності	Дозволяють говорити про наявність вираженої потреби в спілкуванні і постійній готовності до задоволення цієї потреби
Врівноваженість	Стійкість до стресу	Свідчать про хорошу захищеність від впливу стрес-факторів звичних життєвих ситуацій, що базується на впевненості в собі, оптимістичності та активності
Реактивна агресивність	Наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу	Відповідають високому рівню психопатизації, що характеризується агресивним відношенням до соціального оточення та прагненням домінувати
Сором'язливість	Схильність до стресового реагування на звичні життєві ситуації, що протікає за пасивно-оборонним типом	Відображають наявність тривожності, скованості, невпевненості, внаслідок чого виникають труднощі в соціальних контактах
Відкритість	Рівень самокритичності	Свідчать про неправдивість відповідей досліджуваного
Екстра/інтроверсія	Екстра-інтроверсія	Високі оцінки – екстраверсія, низькі - інтроверсія
Емоційна лабільність	Стійкість емоційного стану	Вказують на нестійкість емоційного стану, що проявляється в частих змінах настрою, збудливості, роздратуванні, недостатній саморегуляції.
Маскулінність-фемінність	Маскулінність-фемінність	Свідчать про протікання психічної діяльності по чоловічому типу, а низькі – по жіночому

З 1963 року почала публікуватися група особистісних запитальників Г.Айзенка, присвячена проблемі екстраверсії – інтроверсії. Його опитувальники покликані діагностувати нейротизм, психотизм, екстра-інтроверсію. Нами було використано методикку EPQ [123, с.121].

Запозичуючи у К.Юнга поняття екстраверсії-інтроверсії, Г.Айзенк надає йому іншого змісту. Якщо у К.Юнга це типи, що різняться скерованістю лібідо, то у Г.Айзенка – це комплекси рис, що корелюють між собою. Описуючи типового екстраверта, Г.Айзенк вказує на його комунікабельність, широке коло знайомств, імпульсивність, оптимістичність, слабкий контроль над емоціями та почуттями, вказує на наявність тенденції до агресії. Інтроверт – це спокійна сором'язлива, віддалена від всіх, окрім близьких, людина, що завчасно планує свої дії, любить порядок у всьому та тримає власні почуття під контролем [15]. Високі оцінки за шкалою „екстраверсія-інтроверсія” відповідають екстравертованому типу, низькі – інтровертованому.

Шкала нейротизм – емоційна стійкість. Характеризує емоційну нестабільність чи стабільність. Нейротизм за деякими даними пов'язаний з показниками лабільності нервової системи. Емоційна стійкість – це риса, що виражає збереження організованої поведінки, ситуативної цілеспрямованості у звичних та стресових ситуаціях. Вона характеризується зрілістю, хорошою адаптацією, відсутністю великого напруження, неспокою, а також не здатністю до лідерства, комунікабельності. Нейротизм виражається в надмірній нервозності, нестійкості, поганій адаптації, схильності до швидкої зміни настроїв (лабільності), почутті провини і неспокою, стурбованості, депресивних реакціях, розсіяності уваги, нестійкості в стресових ситуаціях. Нейротизму відповідає емоційність, імпульсивність; нерівність в контактах з людьми, мінливість інтересів, невпевненість в собі, виражена чуттєвість, вразливість, схильність до роздратованості. Нейротична особистість характеризується неадекватно сильними реакціями по відношенні до стимулів, що їх викликають.

За Г.Айзенком, високі показники по екстравертованості та нейротизму відповідають психіатричному діагнозу істерії, а високі показники по інтровертованості та нейротизму – стану тривоги чи реактивної депресії [123].

Психотизм характеризує схильність до асоціальної поведінки, примхливості, неадекватність емоційних реакцій. Психотична особистість володіє наступними властивостями: висока конфліктність, неконтактність,

егоцентричність, егоїстичність, байдужість. Високі числові показники за шкалами психотизму та нейротизму розуміються як схильність до відповідних видів патологій.

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж.Роттера (адаптація Є.Ф.Бажина, С.А.Голинкіної, А.М.Еткінда) [30]. В основу визначення рівня суб'єктивного контролю автор поклав дві передумови:

1. Люди різняться між собою по тому, як і де вони локалізують контроль над значними для себе подіями. Можливі два полярні типи такої локалізації: екстернальний та інтернальний. В першому випадку індивід вважає, що події, які з ним відбуваються є результатом впливу зовнішніх сил – випадку, інших людей, тощо. У другому випадку людина інтерпретує значимі події, як результат власної діяльності. Будь-якій людині властива певна позиція в континуумі, що простягається від екстернального до інтернального типу.

2. Локус контролю, характерний для індивіда, універсальний по відношенні до будь-яких подій і ситуацій, з якими йому приходится зіштовхуватися. Один і той же тип контролю характеризує поведінку даної особистості у випадку невдач і в сфері досягнень, причому це в рівній мірі стосується різноманітних областей соціального життя.

Автор методики пропонує розглядати такі показники (шкали) інтернальності: шкала загальної інтернальності, інтернальність в області досягнень, інтернальність в області невдач, шкала інтернальності в сімейних відносинах, інтернальність у виробничих відносинах, шкала інтернальності в області міжособистісних відносин та інтернальність по відношенні до здоров'я і хвороби.

Методика діагностики *комунікативної установки* В.В.Бойко [123, с. 298] дозволяє визначити наступні ознаки негативної установки: завуальована жорстокість у відношенні до людей, в думках про них; відкрита жорстокість по відношенню до людей; обґрунтований негативізм; буркотіння, тобто, схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у взаємовідносинах з партнерами та в спостереженні за соціальною дійсністю; негативний власний

досвід спілкування з оточуючими. Окрім вищезазначених показників негативної комунікативної установки, автор методики пропонує розглядати показники зниженої комунікативної толерантності. Цих показників є дев'ять:

- неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини;
- використання себе в якості еталону при оцінці інших;
- категоричність чи консерватизм в оцінці людей;
- не вміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття при зіткненні з не комунікабельними якостями оточуючих;
- прагнення переробити, перевиховати оточуючих;
- прагнення підігнати партнера під себе, зробити його зручним;
- не вміння вибачати іншим їхні помилки, неспеціальне зроблені неприємності;
- нетерпіння до фізичного чи психічного дискомфорту партнера;
- не вміння пристосовуватися до інших.

В результаті проведення методики ми отримує п'ять показників негативної комунікативної установки, її сумарний показник, дев'ять показників комунікативної толерантності та також її сумарний показник.

Таким чином:

1. Дослідження проводилось в три етапи: підготовчий етап був присвячений відбору та апробації традиційних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій особистості та широкого спектру індивідуально-психологічних характеристик, що гіпотетично пов'язані з проявами агресії, визначенню репрезентативної вибірки; другий етап був власне емпіричним; третій представляв собою обробку, аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

2. Діагностика агресивної поведінки здійснювалась в наступних напрямках: діагностика агресії як поведінки, агресії, як стратегії психологічного захисту в спілкуванні, агресивності, як риси особистості (спонтанна та реактивна агресивність) та її похідних.

3. Вивчення співвідношення агресивної поведінки з ціннісними орієнтаціями та іншими властивостями особистості здійснювалось за допомогою таких методик: методика діагностики показників та форм агресії А.Басса та А.Дарки; методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.Бойко; методика „Ціннісні орієнтації” М. Рокіча; методика „ОТеЦ” І.Г.Сєніна; особистісний опитувальний FPI; методика EPQ Г.Айзенка; методика діагностики рівня суб’єктивного контролю Дж. Роттера; методика діагностики комунікативної установки В.Бойко. Під час укладання методичних засад емпіричного дослідження враховувалась основна вимога, що ставиться до методів наукового пізнання – вони повинні давати правдиві знання та оптимальним шляхом вести до істини. Саме тому відбиралися надійні і валідні психодіагностичні методики, що мають високу діагностичну цінність.

РОЗДІЛ III

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

3.1 Аналіз кореляційних зв'язків між показниками агресії та ціннісних орієнтацій

У даному параграфі аналізуються кореляційні зв'язки показників агресивної поведінки та схильності до неї, отримані за допомогою методики Басса-Дарки та термінальних цінностей у різних сферах життєдіяльності людини за методикою „ОТеЦ”. У табл. 3.1 представлені значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресії та ціннісних орієнтацій у групі студентів ДДПУ ім. І.Франка.

Таблиця 3.1

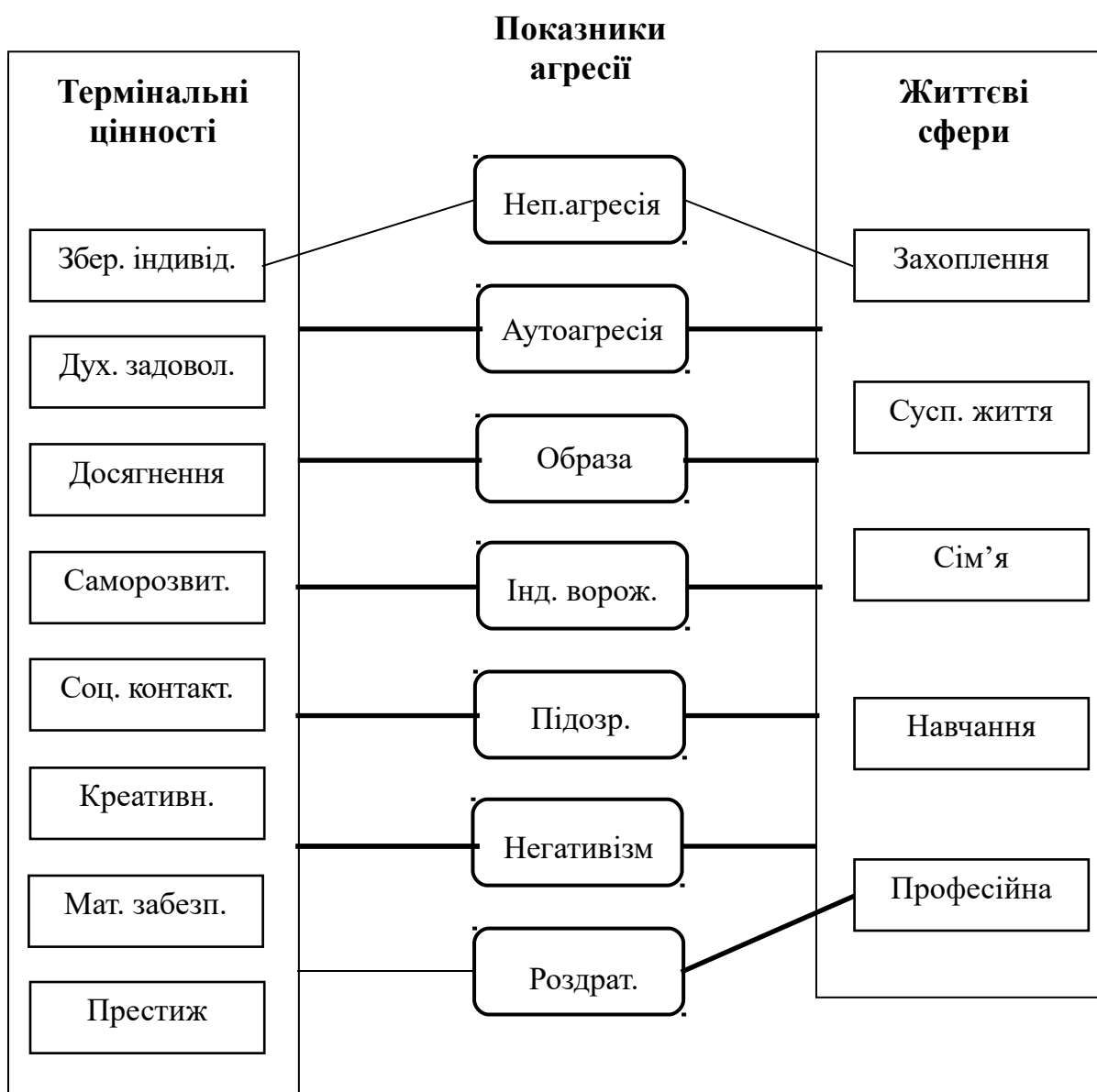
Значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресії, термінальних цінностей та сфер життєдіяльності

№ п/п	Показники ціннісних орієнтацій	Показники агресії							
		Непряма	Негатив.	Роздраг.	Підозр.	Образа	Аутоагр.	Індекс ворож.	
1	Сфери	Професія	201*	299	411	553	748	415	804
2		Навчання	206*	268		519	701	378	772
3		Сім'я	223*	274		362	697	388	702
4		Суспільство	226*	273		362	698	387	704
5		Захоплення	224*	272		363	699	389	703
6	Термінальні цінності	Престиж	214*	283	252*	475	724	397	765
7		Мат. забез.	216*	275	198*	444	707	387	744
8		Креативність	219*	277	201*	412	709	390	730
9		Соц. контакт	218*	278	216*	440	713	392	745
10		Саморозвиток	217*	276	219*	445	714	394	748
11		Досягнення	219*	279	220*	446	714	393	749
12		Духовне задоволення	215*	277	210*	437	711	391	743
13		Збереж. інд.	213*	278	213*	435	712	392	747

Примітка: Тут і в наступних таблицях 1) N=100; 2) Позначення * - $p < 0,05$; $p < 0,01$ без позначень; 3) нулі і коми не вказані

Аналізуючи дану таблицю, можна сказати, що у ній не представлені такі показники агресії, як фізична, вербальна та індекс агресивності, тому що ці показники не мають зв'язків з термінальними цінностями у різноманітних сферах життєдіяльності людини. Проте з рештою показниками виявляються зв'язки, в основному на 1%-рівні. Виняток становлять коефіцієнти кореляції між показниками непрямой агресії і термінальних цінностей та сфер життєдіяльності людини. Така ж тенденція спостерігається між показниками роздратування і термінальних цінностей. Отриманий факт свідчить про взаємозалежність та взаємообумовленість двох рядів явищ, а саме: ціннісних орієнтацій, агресивної поведінки і схильності до неї.

На рис 3.1 представлена кореляційна плеяда, яка відображає описані в табл. 3.1 зв'язки.

Примітка: — зв'язок на 1%-рівні, — на 5%-рівні

Рис. 3.1 Кореляційна плеяда взаємозв'язків між показниками ціннісних орієнтацій („ОТеЦ”) і агресії (Басса - Дарки), вибірка – студенти

У зв'язку з тим, що ми вивчали і групу юнаків-вихованців колонії, у табл. 3.2 представлені результати кореляційного аналізу між вищевказаними показниками.

Таблиця 3.2

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресії, термінальних цінностей та сфер життєдіяльності у групі вихованців колонії

№ п\п	Показники ціннісних орієнтацій	Показники агресії							
		Фізична	Вербальн	Роздрат.	Підозр.	Образа	Аутоагр.	Індекс агресивн.	Індекс ворож.
1	Професія		365*	484	432	320*			467
2	Сім'я	323*	277*		400			279*	367
3	Захоплення			296*					
4	Мат. забезп		322*	454	391	428		337*	510
5	Креативність		390		290*			278*	
6	Соц. контакти				308*				
7	Саморозвиток	299*						296*	278*
8	Досягнення				401				371
9	Дух. задовол.				361	327*			427

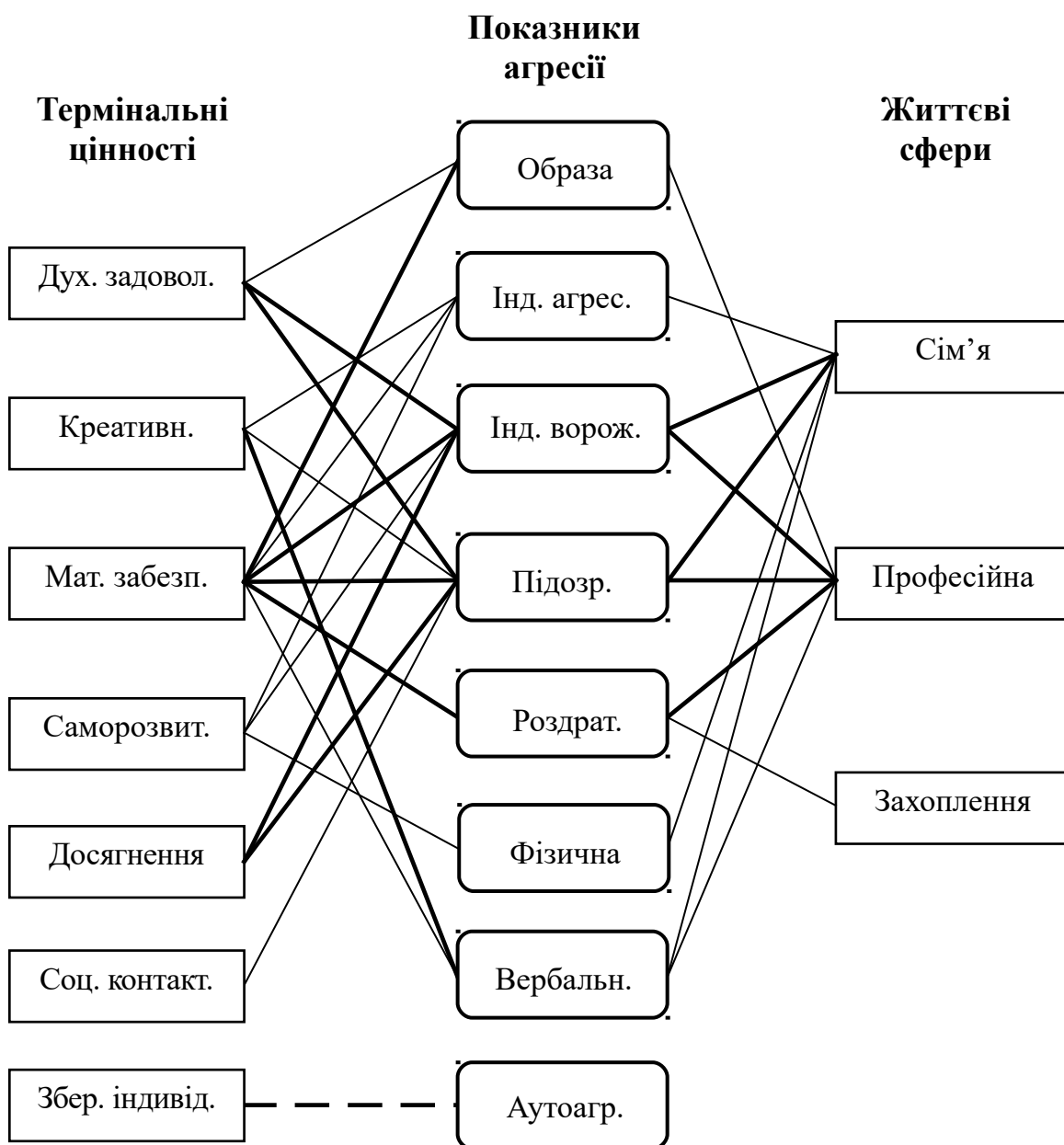

матеріальна забезпеченість, креативність, активні соціальні контакти, досягнення та духовне задоволення.

Аутоагресія від'ємно корелює з термінальною цінністю збереження власної індивідуальності. У показника індекс агресивності знаходимо зв'язки зі сферою сімейного життя та з такими цінностями, як матеріальна забезпеченість, креативність та саморозвиток на 5%-рівні. Індекс ворожості демонструє взаємозалежності з показниками сфер професійного і сімейного життя при $p \leq 0,01$ та з показниками цінностей матеріальна забезпеченість, саморозвиток, досягнення і духовне задоволення.

На рис 3.2 представлена кореляційна плеяда взаємозалежностей між означеними вище показниками у групі вихованців колонії.

Очевидним є той факт, що у групі вихованців колонії виявлено значно меншу кількість взаємозв'язків між показниками агресії, термінальних цінностей та сфер життєдіяльності. Означені кореляційні зв'язки у групі студентів відслідковуються здебільшого у показників, що свідчать про схильність до агресивної поведінки, а у групі вихованців, скоріше про саму поведінку. З означених сфер зв'язки відслідковуються лише у таких, як професійне, сімейне життя та сфера захоплень. Це пояснюється тим, що не всі сфери людського існування представлені в житті вихованця колонії.

Примітка: — — — від'ємний зв'язок на 1% рівні

Рис. 3.2 Кореляційна плеяда взаємозв'язків між показниками ціннісних орієнтацій („ОТеЦ”) і агресії (Басса - Дарки), вибірка – вихованці ВК

3.2. Взаємозв'язки показників агресивної поведінки з певними властивостями особистості

3.2.1. Зв'язки показників агресії з важливими для соціальної адаптації властивостями особистості

Для діагностики означених властивостей ми обрали методику FPI. Нагадаємо, що цей опитувальник спрямований на пошук інформації про стани

та властивості особистості, які виявляються в поведінці та діяльності людини та мають важливе значення для соціальної адаптації. У таблиці 3.3 представлені кореляційні зв'язки між показниками агресії та показниками властивостей особистості, що відіграють важливу роль у соціальній регуляції поведінки

Таблиця 3.3

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресії та властивостей особистості

№ п/п	Показники властивостей особистості за FPI	Показники агресії						
		Фізична	Вербальн	Непряма	Негатив.	Роздрат.	Підозр.	Індекс агресивн.
1	Невротичність (Невр)			-205*		-215*		-240*
2	Депресивність (Депр)					-216*	210*	
3	Роздратован. (Роздр)					210*		
4	Товариськість (Тов)			-236*			-220*	
5	Врівноваж. (Врівн)	-293						
6	Реакт. агрес.(Р.аг.)	235*	-206*					
7	Екстраверсія (Е/І)						-217*	
8	Емоц.лабільність (Е.Л)	265			245*			
9	Маскулінність (М/Ф)						-207*	

Як видно з таблиці, найбільшу кількість взаємозв'язків отримав показник підозрілості, а саме: додатній знак виявлено у коефіцієнта кореляції між підозрілістю і депресивністю (Депр), від'ємний – з товариськістю (Тов), екстраверсією (Е/І) та маскулінністю (М/Ф). Роздратування від'ємно корелює з невротичністю (Невр), депресивністю (Депр) та додатньо з роздратованістю (Роздр). Фізична агресія отримала протилежні зв'язки: додатній з реактивною агресивністю (Р.аг) при $p \leq 0,05$ та від'ємний з врівноваженістю (Врівн) і з емоційною лабільністю (Е.Л) при $p \leq 0,01$. Непряма агресія від'ємно зв'язана з невротичністю (Невр) та з товариськістю (Тов). Вербальна агресія корелює з від'ємним знаком з реактивною агресивністю (Р.аг) на 5%-рівні, на цьому ж

рівні негативізм – додатньо зв’язаний з емоційною лабільністю (Е.Л), індекс агресивності – від’ємно з невротичністю (Невр).

У аналогічній таблиці 3.4 представлені коефіцієнти кореляції між показниками агресії та показниками властивостей особистості за методикою FPI у вихованців колонії. Аналізу піддано взаємозв’язки показників агресивної поведінки з особистісними якостями, що відслідковуються на 1% та 5% рівні. Між даними показниками існують додатні зв’язки, і лише один від’ємний.

Таблиця 3.4

Коефіцієнти кореляції між показниками агресії й властивостей особистості у хлопців-вихованців

№ п/п	Показники властивостей особистості	Показники агресії					Індекс агресивності
		Фізична	Вербальна	Роздраг	Образа	Аутоагресія	
1	Спонт.агрес. (Сп.аг)		316*	407			372
2	Депресивність	345*	292*		291*		398
3	Роздратованість	298*	290*		416		341*
4	Товариськість				- 334*		
5	Врівноваженість					306*	
6	Реакт. агресивність	379	373		294*		329*
7	Емоц. лабільність	300*	287*	357*	482		354*

Примітка: 1) N=50; 2) Позначення * - $p < 0,05$; $p < 0,01$ без позначень; 3) нулі і коми не вказані.

Аналізуючи дану таблицю, відслідковуємо найбільшу кількість взаємозв’язків у таких показників агресивної поведінки як вербальна агресія, образа та індекс агресивності. Показник вербальної агресії отримав лише додатні зв’язки, а саме: з реактивною агресивністю ($p \leq 0,01$) з спонтанною агресивністю, депресивністю, роздратованістю, емоційною лабільністю

($p \leq 0,05$). Індекс агресивності додатньо корелює зі спонтанною агресивністю, депресивністю ($p \leq 0,01$) та з емоційною лабільністю, роздратованістю і реактивною агресивністю ($p \leq 0,05$). Показник образи з додатнім знаком зв'язаний з роздратованістю, емоційною лабільністю, депресивністю, реактивною агресивністю і з від'ємним знаком - з товариськістю.

У показника фізичної агресії відслідковуємо додатні кореляційні зв'язки на обох рівнях значимості з такими показниками: депресивність, роздратованість, емоційна лабільність, реактивна агресивність. Роздратування корелює з додатнім знаком зі спонтанною агресивністю та емоційною лабільністю. Аутоагресія отримала лише один додатній зв'язок з врівноваженістю ($p \leq 0,05$).

Таким чином, аналіз таблиці дозволяє констатувати достатньо високу ступінь взаємозв'язків показників агресії з властивостями особистості за методикою FPI.

Наступним етапом даного дослідження було виявлення взаємозалежностей між показниками агресії та показниками властивостей особистості, отриманих за допомогою методики EPQ Г.Айзенка. Результати цього етапу викладені в таблиці 3.5. Слід зазначити, що значимих кореляцій між вищезазначеними показниками у досліджуваній групі студентів не виявлено, тому аналізу піддано лише кореляційні зв'язки між цими показниками у групі вихованців колонії.

Таблиця 3.5

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресії та показниками психотизму і нейротизму

№ п/п	Показники властив. особистості	Показники агресії								
		Фізична	Вербальн	Непряма	Негатив.	Роздраг.	Образа	Аутоагр.	агресивн.Індекс	Індекс ворож.
1	Психотизм	385	302*		451				472	
2	Нейротизм		294*	407	362*	349*	381	301*	491	289*

Між показниками агресії і означеними властивостями особистості існують лише додатні зв'язки. Як видно з таблиці 3.5 всі показники агресії, окрім фізичної, корелюють з нейротизмом, причому вербальна агресія, негативізм, роздратування, аутоагресія та індекс ворожості на 5%-рівні, а непряма агресія, образа, індекс агресивності – на 1%-рівні. Такий показник, як психотизм отримав зв'язки з такими показниками агресивної поведінки: з фізичною, вербальною агресією, негативізмом та індексом агресивності.

Загалом, можна стверджувати, що у групі хлопців-вихованців значно більше кореляційних залежностей, ніж у групі студентів. У них значна кількість зв'язків прослідковується з фізичною, вербальною агресією, образою та індексом агресивності; у групі студентів – з підозрілістю та роздратуванням. Щодо взаємозв'язків між показниками агресивної поведінки та показниками психотизму і нейротизму (EPQ), то у групі вихованців ВК показник нейротизму додатньо зв'язаний з усіма розглянутими нами показниками агресивної поведінки, а показник психотизму (також з додатнім знаком) лише з фізичною, вербальною агресією, негативізмом та індексом агресивності.

3.2.2. Особливості співвідношення показників агресії з показниками інтернальності та екстернальності

Простежимо за попередньою схемою взаємозв'язки показників агресії з показниками рівня суб'єктивного контролю за методикою Дж. Роттера у досліджуваній групі студентів.

Аналізуючи отримані дані, можна сказати, що кореляційні зв'язки отримали лише частина показників агресивної поведінки, які досліджуються нами, а саме: фізична агресія, негативізм, аутоагресія, образа та індекс ворожості. Взаємозв'язки (лише додатні) відслідковуються на обох рівнях значимості та є такими:

- фізична агресія зв'язана з інтернальністю у сфері міжособистісних відносин ($p \leq 0,01$);
- негативізм з інтернальністю в області невдач ($p \leq 0,05$);

- показник образи отримав зв'язки на обох рівнях значимості з інтернальністю в області невдач та з інтернальністю у виробничих відносинах;
- аутоагресія корелює з інтернальністю у виробничих відносинах;
- індекс ворожості – з інтернальністю в області невдач ($p \leq 0,01$).

Розглянемо, за попередньою схемою, взаємозв'язки показників агресії з показниками рівня суб'єктивного контролю у хлопців-вихованців колонії. Зв'язки проявились на обох рівнях. Не у всіх сферах життєдіяльності, які запропонував автор методики, було виявлено зв'язки з показниками агресії, тому, відповідно найбільшу кількість кореляційних залежностей знаходимо лише у показника інтернальності по відношенню до здоров'я. Отримані кореляційні зв'язки є такими:

- показник вербальної агресії з від'ємним знаком корелює з інтернальністю у сфері виробничих відносин та додатньо з інтернальністю по відношенню до здоров'я ($p \leq 0,05$);
- непряма агресія додатньо пов'язана з інтернальністю по відношенні до здоров'я
- з цим же типом інтернальності додатньо зв'язаний індекс агресивності ($p \leq 0,01$).

Порівнюючи ті взаємозалежності, що розглянуті вище можна сказати, що більше їх у студентській вибірці. У цій вибірці відслідковується зв'язки показників інтернальності з такими показниками агресивної поведінки: з образою, фізичною агресією, аутоагресією, негативізмом, та індексом ворожості а у вибірці вихованців колонії – з вербальною, непрямною агресією та індексом ворожості.

3.2.3. Зв'язок показників агресії з комунікативними властивостями особистості

Проаналізуємо кореляційні зв'язки між показниками агресії та показниками комунікативної установки у студентів за методикою В.Бойко. Як було сказано у другому розділі, автор методики пропонує розглядати показники

негативної комунікативної установки, сумарний показник негативної комунікативної установки (Σ к.у.), показники зниженої комунікативної толерантності та сумарний показник зниженої комунікативної толерантності (Σ к.т.). Аналізу піддано значимі кореляційні зв'язки, що проявились на обох рівнях значимості та мають протилежні знаки. Найбільше їх, причому лише від'ємних у такого показника агресивної поведінки, як роздратування. Загалом отримані взаємозалежності між досліджуваними нами показниками агресивної поведінки та комунікативними властивостями особистості є такими:

- роздратування корелює з таким компонентом негативної комунікативної установки, як буркотіння ($p \leq 0,01$), з компонентами зниженої комунікативної толерантності такими як, категоричність чи консерватизм в оцінці людей (В-3), з невміння вибачати іншим їхні помилки (Є-7) при $p \leq 0,05$;

- показник негативізму отримав додатні зв'язки з відвертою жорстокістю (компонент негативної комунікативної установки) та з сумарним показником негативної комунікативної установки (Σ к.у.);

- у показника підозрливості знаходимо від'ємні взаємозалежності з буркотінням (показник негативної комунікативної установки), з невміння вибачати іншим їхні помилки (компонентом зниженої комунікативної толерантності) (Є-7);

- фізична агресія з додатнім знаком корелює з негативним досвідом у спілкуванні (компонент негативної комунікативної установки) при $p \leq 0,01$;

- непряма також з додатнім знаком - з таким компонентом зниженої комунікативної толерантності, як невміння пристосовуватися до оточуючих – (З-9);

- образа – додатньо з прагненням переробити, перевиховати інших (Д-5) (компонент зниженої комунікативної толерантності);

- з цим же компонентом (Д-5) зв'язаний показник аутоагресії;

- індекс ворожості отримав від'ємний зв'язок з буркотінням.

Розглянемо тепер особливості співвідношення показників агресії та комунікативних властивостей особистості у вибірці вихованців ВК. Всі

отримані нами кореляційні зв'язки є додатніми, причому найбільше їх у такого показника агресивної поведінки, як образа, а саме:

- показник образи корелює з такими компонентами зниженої комунікативної толерантності, як невміння вибачати іншим їхніх помилок, невинностей, неспеціальне заподіяних неприємностей (Є-7), невміння пристосовуватися до партнерів (З-9) та з сумарним показником зниженої комунікативної толерантності (Σ к.т.);

- непряма агресія пов'язана з (Г-4) – невміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів;

- у показника роздратування відслідковуємо зв'язок з таким компонентом комунікативної установки, як об'єктивний негативізм.

Порівнюючи отримані взаємозв'язки за методикою В.Бойко, можна сказати, що у аналізованих нами вибірках кореляції між показниками агресивної поведінки та комунікативними властивостями особистості різняться між собою. Більшу кількість взаємозв'язків у показника комунікативної установки ми знаходимо у вибірці студентів, а саме: з показниками агресії, такими як негативізм, роздратування, підозрілість, а у вибірці вихованців ВК – з показником образи. Щодо зв'язків між показниками агресивної поведінки та показниками компонентів зниженої комунікативної толерантності, то більше їх відслідковуємо також у вибірці студентів з: непрямою агресією, роздратуванням, підозрілістю, образою та аутоагресією, а у групі хлопців-вихованців – з непрямою агресією та образою. Загалом, можна сказати, що кореляційні зв'язки між показниками що вивчаються у досліджуваних вибірках різняться між собою.

Опишемо взаємозв'язки між показниками агресії та способами поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях, які отримані з допомогою методики В.Бойко. У вибірці студентів непряма агресія корелює з від'ємним знаком з униканням та з додатнім знаком таким способом поведінки, як агресія ($p \leq 0,05$). Аналізуючи значимі коефіцієнти кореляції між показниками агресії та способами поведінки, що виявляються в конфліктній ситуації у вибірці

вихованців ВК, можна сказати, що зв'язки проявилися з протилежними знаками. Зокрема, додатна взаємозалежність прослідковується між показником образи та униканням. Аутоагресія демонструє також додатний зв'язок з униканням та від'ємний з агресією. Цікавим є те, що така форма поведінки в конфліктній ситуації, як миролюбство не отримала жодних зв'язків з показниками агресивною поведінки у досліджуваних вибірках.

Загалом можна сказати, що отримані кореляційні зв'язки між показниками, що вивчаються, за даними обох вибірок (студентів та вихованців ВК) мають як загальні тенденції, що виявляється у наявності кореляцій між групами показників агресії з одного боку та властивостями особистості, з другого, так і відмінності, які характеризуються своєрідністю, специфікою зв'язків між окремими показниками.

3.3. Групування ознакового простору досліджуваних показників методом факторного аналізу

Під факторним аналізом розуміється комплекс аналітичних методів, що дозволяють виявити приховані (латентні) ознаки та внутрішні закономірності їхнього взаємозв'язку. Він спрямований на перетворення вихідного набору ознак у більш просту і змістовну форму. Центральною задачею даного методу є перехід від сукупності безпосередньо вимірювальних ознак досліджуваного явища до комплексних узагальнених факторів, за якими криються комбінації вихідних ознак, внутрішніх закономірностей, що виділяються на їх основі, та відображають структуру досліджуваної області явищ [158].

Застосовуючи факторний аналіз показників, що вивчалися за методом головних компонент, із запропонованих моделей, ми обрали чотирьохфакторну модель. Засадою для цього виступили основні вимоги, що ставляться до вибору адекватної факторної моделі: кожен фактор має бути самостійним; кожен показник відноситься тільки до одного фактору; відбираються показники лише з високою факторною вагою; при подальшій ротації фактор не руйнується; останній фактор є рівноцінним до попередніх [158].

Розглянемо факторну модель досліджуваних показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості, що пов'язані з ними у групі студентів, яка представлена у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Факторний аналіз за методом головних компонент показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості

Фактор I (монополярний +)					
„Термінальні цінності”					
1	2	3	4	5	6
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Престиж	991	15	Образа	757
2	Саморозвиток	987	16	Підозрілість	480
3	Досягнення	987	17	Негативна комунікативна установка	479
4	Збереження індивідуальності	986	18	Відверта жорстокість	464
5	Соціал. контакти	986	19	Аутоагресія	427
6	Духовне задоволення	985	20	Негативний досвід	368
7	Матеріальна забезпечен.	984	21	Д (5)	302
8	Креативність	982	22	Негативізм	299
9	Сфера навчання	982	23	Роздратування	296
10	Сфера професійного життя	980	24	Показник низької комунікат. толерантності	280
11	Сфера сімейного життя	973	25	Реактивна агресивність	273
12	Сфера захоплень	973	26	Інтернальність у здоров'ї	262
13	Сфера суспільного життя	973	27	Раціоналізм	259
14	Індекс ворожості	784	28		
1	2	3	4	5	6
Фактор II (біполярний)					
„Низька комунікативна толерантність – Інтернальність”					
Додатній полюс (+)			Від'ємний полюс (-)		
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Низька комунікативна толерантність	831	1	Інтернальність загальна	540
2	Е (6)	604	2	Інтернальність у сфері	450

				досягнень	
3	3 (9)	592	3	Інтернальність у виробничих відносинах	389
4	Г (4)	558	4	Роздратування	317
5	Ж (8)	534	5	Миролюбство	314
6	Агресія	487	6	Інтернальність у сфері невдач	269
7	Б (2)	483	7	Інтернальність у сімейних відносинах	258
8	Є (7)	420	8		
9	В (3)	380	9		
10	Акуратність	343	10		
11	Краса природи	326			
12	Об'єктивний негативізм	309			
13	Дисциплінованість	294			
14	Невротичність	287			
15	Творчість	260			
Фактор III (біполярний)					
„Депресивність – Агресивність”					
Додатній полюс (+)			Від'ємний полюс (-)		
1	2	3	4	5	6
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Депресивність	593	1	Індекс агресивності	486
2	Емоційна лабільність	533	2	Краса природи	413
3	Сором'язливість	478	3	Врівноваженість	410
1	2	3	4	5	6
4	Невротичність	447	4	Фізична агресія	405
5	Суспільне визнання	424	5	Щастя інших	367
6	Нейротизм	334	6	Психотизм	364
7	Миролюбство	309	7	Екстра/інтроверсія (FPI)	352
8	Розваги	303	8	Товариськість	337
9	Раціоналізм	286	9	Агресія	264
10	Любов	279			
11	Свобода	269			
Фактор IV (біполярний)					
„Негативна комунікативна установка – Високі запити”					
Додатній полюс (+)			Від'ємний полюс (-)		
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Негативна комунікат. установка	599	1	Високі запити	483

2	Буркотіння	567	2	Життєва мудрість	385
3	Щасливе сімейне життя	493	3	Непримиримість до недоліків	365
4	Об'єктив. негативізм	455	4	Аутоагресія	345
5	Вихованість	445	5	Пізнання	319
6	Завуальов. жорстокість	396	6	Роздратування	297
7	Негативний досвід	376	7	Вербальна агресія	274
8	Відверта жорстокість	357	8	Екстра/інтроверсія (FPI)	274
9	Здоров'я	353	9	Уникання	264
1	2	3	4	5	6
10	Тверда воля	345	10	Активне діяльне життя	260
11	Миролюбство	338			
12	Чуйність	316			
13	Впевненість в собі	285			

Перший фактор означеної моделі є монополярним. Це означає, що всі показники, які увійшли в цей фактор мають додатній знак. Умовно цей фактор можна назвати „Термінальні цінності”, тому що саме термінальні цінності, такі як власний престиж, саморозвиток, досягнення, збереження власної індивідуальності, активні соціальні контакти, духовне задоволення, матеріальна забезпеченість та креативність мають найбільшу факторну вагу. З позиції даного дослідження для нас важливим є те, що у даний фактор, окрім термінальних цінностей увійшли показники сфер життєдіяльності людини та індекс ворожості, який несе інформацію про схильність до агресивної поведінки. У цей фактор також увійшли такі показники, як аутоагресія, роздратування та негативізм (показники схильності до агресивної поведінки), реактивна агресивність (відстоювання власної думки), інтернальність по відношенню до здоров'я, раціоналізм та показники негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності. Поєднання означених показників відображають їх співіснування та співвідношення.

Другий фактор – біполярний – представлений двома полюсами: додатнім, в який увійшли показники з відповідним знаком та від'ємним. Умовно цей фактор можна назвати „Низька комунікативна толерантність – Інтернальність”. Це означає, що показники, які увійшли в додатній полюс групуються навколо

показника низької комунікативної толерантності, який має найбільшу факторну вагу. Конкретно даний полюс складають такі показники: прагнення підігнати партнера, зробити його зручним – (Е–6), невміння пристосовуватися до оточуючих (З–9), невміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів (Г–4), нетерпіння до фізичного чи психічного дискомфорту партнера (Ж–8), використання себе в якості еталону при оцінюванні інших (Б–2), невміння вибачати іншим їхні помилки (Є–7), категоричність чи консерватизм в оцінці людей (В–3) – компоненти низької комунікативної толерантності. У цей же полюс даного фактору увійшли такі цінності, як акуратність, краса природи та мистецтва, дисциплінованість, творчість, така властивість особистості як невротичність та компонент низької комунікативної установки – об’єктивний негативізм.

Від’ємний полюс – „Інтернальність” – об’єднує усі її показники, а саме: інтернальність у сфері досягнень, у виробничих відносинах, у сфері невдач та інтернальність у сімейних відносинах. Найбільшу факторну вагу має загальна інтернальність. Важливо відзначити той факт, що у від’ємний полюс даного фактора увійшли також такі показники як роздратування (показник схильності до агресивної поведінки) та миролюбство (спосіб подолання конфліктної ситуації).

Третій фактор також є біполярним. Цей фактор можна позначити як фактор „Депресивність – Агресивність”. У додатній полюс цього фактора увійшли показники властивостей особистості, що мають важливе значення для соціальної адаптації та регуляції поведінки, а саме: депресивність, емоційна лабільність, сором’язливість, невротичність, нейротизм. Також цей полюс складають показники ціннісних орієнтацій: суспільне визнання, розваги, раціоналізм, любов, свобода та показник миролюбство (спосіб подолання конфліктної ситуації).

Найбільшу факторну вагу від’ємного полюсу отримав показник індексу агресивності. Окрім нього сюди увійшли такі показники властивостей

особистості, як врівноваженість, психотизм, інтроверсія, товариськість. У полюс „Агресивність” також увійшли показник фізичної агресії, показники термінальних цінностей – краса природи та мистецтва і щастя інших та показник агресії (спосіб подолання конфлікту).

Четвертий фактор – біполярний. З найбільшою факторною вагою на додатному полюсі виявлено показник негативної комунікативної установки. Важливо відмітити, що у даний полюс увійшли усі компоненти негативної комунікативної установки, а саме: буркотіння, об’єктивний негативізм, завуальована жорстокість, відверта жорстокість та негативний досвід спілкування. Цей полюс також складають такі показники ціннісних орієнтацій, як щасливе сімейне життя, вихованість, здоров'я, тверда воля, чуйність, впевненість в собі та показник стратегії подолання конфліктної ситуації – миролюбство.

Від’ємний полюс характеризується такими показниками ціннісних орієнтацій: високі запити, життєва мудрість, непримиримість до недоліків, пізнання, активне діяльне життя, показниками агресивної поведінки і схильності до неї, такими як аутоагресія, роздратування, вербальна агресія, показником інтроверсії та способом подолання конфлікту – уникання. Найбільша факторна вага виявлена у показника інструментальної цінності високі запити. Таким чином цей фактор умовно можна назвати ”Негативна комунікативна установка – Високі запити”.

Проаналізуємо тепер результати факторного аналізу досліджуваних показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості, що пов’язані з ними у групі вихованців ВК, які представлені у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Факторний аналіз показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості у групі вихованців ВК

Фактор I (монополярний +)
„Адаптивні властивості особистості”

1	2	3	4	5	6
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Нейротизм	746	10	Уникання	606
2	Роздратованість	745	11	Суспільне визнання	600
1	2	3	4	5	6
3	Депресивність	715	12	Реактивна агресивність	582
4	Індекс агресивності	711	13	Фізична агресія	580
5	Емоційна лабільність	710	14	Роздратування	556
6	Образа	647	15	Негативізм	533
7	Невротичність	643	16	Індекс ворожості	516
8	Спонтанна агресивність	638	17	Сором'язливість	510
9	Вербальна агресія	608			
Фактор II (монополярний +)					
„Термінальні цінності у різних сферах життєдіяльності особистості”					
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Сфера сімейного життя	842	8	Духовне задоволення	752
2	Сфера захоплень	835	9	Саморозвиток	750
3	Соціальні контакти	819	10	Сфера суспільного життя	746
4	Креативність	778	11	Сфера навчання	737
5	Сфера професійного життя	772	12	Матеріальна забезпеченість	656
6	Збереж.індивідуальності	770	13	Власний престиж	645
7	Досягнення	755			
Фактор III (монополярний +)					
„Комунікативні властивості особистості”					
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Низька комунікат. толерантність	897	7	Тверда воля	518
2	З-9	762	8	Агресія	513
3	Е-6	693	9	Ефективність у справах	513
4	Г-4	648	10	А-1	510
5	Ж-8	586	11	Є-7	508
6	Д-5	556	12		
1	2	3	4	5	6
Фактор IV (біполярний)					
„Негативна комунікативна установка – Врівноваженість”					
Додатний полюс (+)			Від’ємний полюс (-)		
№	Показник	Вага	№	Показник	Вага
1	Негативна комунікат. установка	800	1	Врівноваженість	750

1	2	3	4	5	6
2	Відверта жорстокість	698	2	Товариськість	534
3	Дисциплінованість	548	3	Наявність вірних друзів	517
4	Творчість	546	4	Екстра/інтроверсія (FPI)	508

Аналізуючи дану чотирьохфакторну модель можна сказати, що перші три фактори виявились монополярними і лише четвертий – біполярний.

Перший фактор даної моделі умовно можна назвати „Адаптивні властивості особистості” через те, що до нього увійшли показники властивостей особистості, які мають важливе значення для соціальної адаптації та регуляції поведінки. Найвищу факторну вагу відслідковуємо у показника нейротизму. У даний фактор увійшли такі адаптивні властивості особистості, як роздратованість, депресивність, емоційна лабільність, невротичність, спонтанна та реактивна агресивність, сором’язливість. Також сюди увійшли показники агресивної поведінки та схильності до неї, а саме: індекс агресивності, образа, вербальна агресія, фізична агресія, роздратування, негативізм, індекс ворожості, уникання (спосіб подолання конфлікту), та показник термінальної цінності суспільне визнання.

Другий фактор також є монополярним. До нього увійшли показники сфер життєдіяльності людини та термінальних цінностей, що проявляються у них, тому цей фактор можна позначити, як „Термінальні цінності у різних сферах життєдіяльності особистості”. Конкретно даний фактор складають усі показники сфер людського існування, а саме: сфера сімейного, професійного, суспільного життя, сфера захоплень та сфера навчання, показники термінальних цінностей, такі як, активні соціальні контакти, креативність, збереження власної індивідуальності, досягнення, духовне задоволення, саморозвиток, матеріальна забезпеченість та власний престиж..

Третій фактор можна позначити „Комунікативні властивості особистості”. Найвищу факторну вагу отримав показник низької комунікативної толерантності. Варто відзначити той факт, що, окрім цього показника, даний фактор складають майже усі показники компонентів низької комунікативної

толерантності, серед яких, невміння пристосовуватися до навколишнього середовища (З–9), прагнення зробити оточуючих зручними для себе (Е–6), невміння приховувати неприємні почуття у взаємодії з іншими (Г–4), нетерпіння до дискомфорту партнера (Ж–8), прагнення перевиховати інших (Д–5), неприйняття індивідуальності іншої людини (А–1) та невміння вибачати іншим їхні помилки (Є–7). До цього фактору також увійшли показники ціннісних орієнтацій такі, як тверда воля, ефективність у справах та показник способу подолання конфліктної ситуації – агресія.

Четвертий фактор є біполярним, тобто представлений двома полюсами – додатнім та від’ємним. У додатному полюсі з найбільшою факторною вагою знаходимо показник негативної комунікативної установки. Ще у даний фактор входять показник відвертої жорстокості (компонент негативної комунікативної установки) та показники ціннісних орієнтацій, такі як дисциплінованість і творчість.

У від’ємний полюс цього фактору з найбільшою факторною вагою увійшов показник врівноваженості (адаптивна властивість особистості). Цей полюс характеризується такими показниками: товариськість, екстра/інтроверсія (властивості особистості) та наявність хороших і вірних друзів (термінальна цінність). Умовно цей фактор можна позначити „Негативна комунікативна установка – Врівноваженість”.

Загалом слід відзначити той факт, що:

по-перше, виділення термінальних цінностей в окремий фактор свідчить про те, що цей психологічний феномен є з одного боку багатокомпонентним складним утворенням, а з іншого – цілісним та самостійним; у решти факторах поєднуються показники двох рядів явищ – показників ціннісних орієнтацій і агресивної поведінки та схильності до неї;

по-друге, дана факторна модель дала нам можливість відслідкувати групування ознакового простору показників що вивчалися;

по-третє, результати, отримані за допомогою кореляційного та кількісного аналізу переконують нас в можливості подальшого застосування якісного

аналізу для вивчення співвідношення ціннісних орієнтацій, схильності до агресивної поведінки та пов'язаних з ними властивостями особистості.

На відміну від кількісного аналізу, який полягає у групуванні ознакового простору, якісний аналіз передбачає групування не показників, а досліджуваних за певною ознакою.

3.4. Психологічні особливості осіб з різною специфікою індексів агресивності та ворожості

3.4.1. Обґрунтування та емпіричний пошук представників груп з визначеними проявами агресії

Остаточна вибірка складалась зі 150 осіб, з них 100 студенти ДДПУ ім. І.Франка та 50 – хлопці-вихованці виправно-трудової колонії.

Завданням даного параграфу є вивчення індивідуальних відмінностей у прояві агресивної поведінки. Використання методу профілів дозволило визначити специфіку агресивної поведінки осіб з високим та низьким рівнем загального показника індексу агресивності та індексу ворожості.

Всі показники агресії є біполярні континууми. Висока їх вираженість (четвертий квартиль розподілу певних показників – від 75 до 100 балів) свідчить про високий рівень агресивної поведінки; низькі значення певних показників (перший квартиль розподілу – від 1 до 25) – про її відсутність. У ці групи попадають особи з високими та низькими показниками індексів агресивності та ворожості.

Слід нагадати, що індекс агресивності та індекс ворожості, за якими здійснюється відбір досліджуваних підраховувався наступним чином:

Індекс агресивності обчислюється як сума показників за фізичною, вербальною, та непрямую агресією;

Індекс ворожості – як сума показників підозрілість та образа.

Саме тому, аналіз розподілу дозволив виявити за допомогою методу „асів” осіб з високим та низьким рівнем означених вище індексів. Пошук осіб з різним рівнем індексів агресивності та ворожості здійснювався за такими підходами:

1. Відібрали групи досліджуваних з високим показником індексу агресивності (у вибірці студентів в цю групу увійшло 6 осіб, з групи хлопців вихованців колонії 3 особи).

2. Здійснили пошук представників з високим показником індексу ворожості (з групи студентів в цю категорію увійшло 18 осіб, з вихованців ВК – 7 осіб).

3. Третю групу склали представники, у яких високими є показники індексу агресивності та індексу ворожості. Сюди увійшло 3 студенти та 5 хлопців-вихованців.

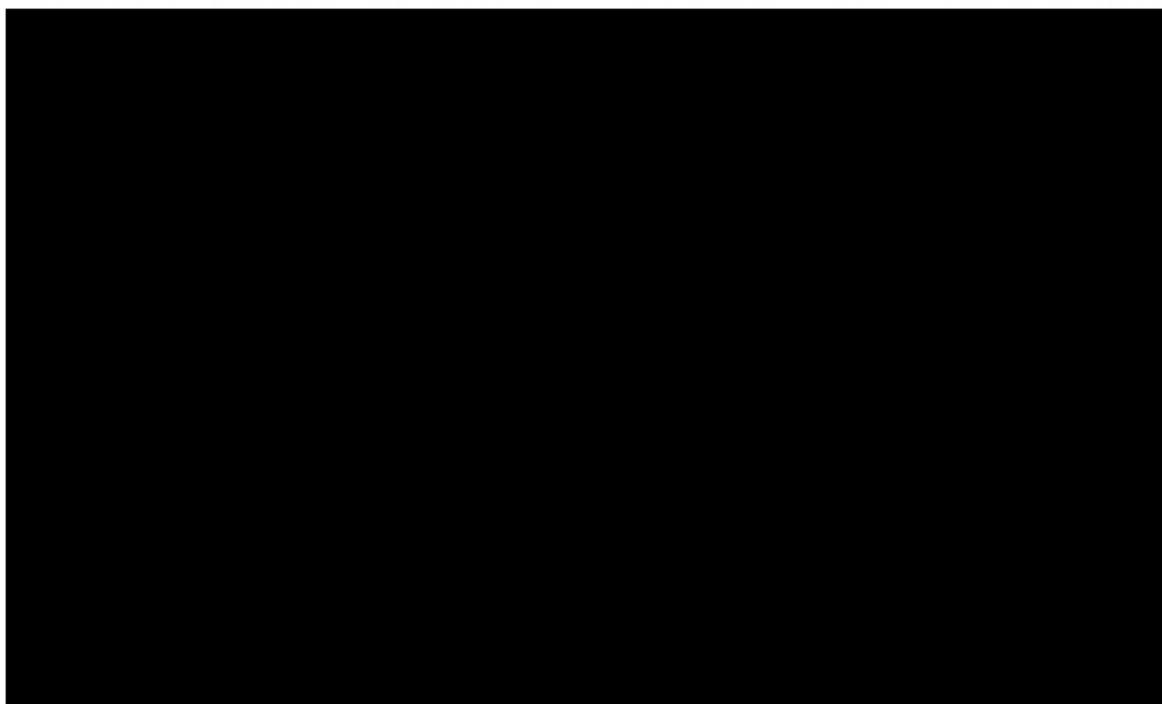
4. Низький показник індексу ворожості виявлено у 7 досліджуваних студентів.

5. Знайдено низький показник обох індексів у двох хлопців-вихованців.

3.4.2. Аналіз ціннісних орієнтацій досліджуваних осіб з високим та низьким рівнем агресивної поведінки

У даному параграфі викладено результати дослідження специфіки ціннісних орієнтацій досліджуваних груп (студентів та вихованців ВК) з високим рівнем індексу агресивності (ВІА), високим рівнем індексу ворожості (ВІВ), високим рівнем обох індексів (ВІАІВ), низьким рівнем індексу ворожості (НІВ), низьким рівнем обох індексів (НІАІВ).

Проаналізуємо значимість термінальних цінностей та сфер життєдіяльності студентів з високим рівнем індексу агресивності, високим рівнем індексу ворожості, високим рівнем обох індексів та низьким рівнем індексу ворожості, які отримані за допомогою методики „ОтеЦ” та представлені на рисунку 3.3.

VIA	6,76	7,46	6,86	6,3	6,7	6,96	7,16	7	6,88	7,38	6,79	6,58	6,92
VIB	6,73	7,97	5,93	6,6	6,72	7	6,5	6,65	6,79	6,73	7,05	6,67	6,63
VIAIV	5,8	7,06	5,46	6,53	6,93	7,06	7,13	5,26	6,71	6,88	6,29	6,42	5,75
НІВ	7,2	7,21	5,77	6,14	6,6	6,5	6,5	6,3	6,79	6,45	6,61	6,38	6,38

Примітка: 1. Власний престиж, 2. Матеріальна забезпеченість, 3. Креативність, 4. Активні соціальні контакти, 5. Саморозвиток, 6. Досягнення, 7. Духовне задоволення, 8. Збереження власної індивідуальності, 9. Сфера професійного життя, 10. Сфера навчання та освіти, 11. Сфера сімейного життя, 12. Сфера суспільного життя, 13. Сфера захоплень

Рис. 3.3 Профілі термінальних цінностей та сфер життєдіяльності студентів з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Числове значення кожного показника на графіку є середнім значенням показників сфер життєдіяльності всіх досліджуваних, що входять в дану групу. Кожен графік є кривою, що відображає відхилення значення кожного показника термінальних цінностей та сфер життєдіяльності від середньої лінії ряду. Середня лінія проходить через точку – 6,4. Графіки знаходяться в різних площинах по відношенню до середньої лінії. Числові показники, що розміщені вище середньої лінії тяжіють до позитивного полюсу і свідчать про їх домінуюче значення для особистості, ті, що розміщені нижче – тяжіють до негативного полюсу і є неважливими.

Аналіз даного рисунку засвідчив той факт, що профілі досліджуваних з різним рівнем індексів агресивності та ворожості мають як загальні тенденції, так і відмінності, які характеризуються своєрідністю, специфікою. Щодо аналізу термінальних цінностей, то досліджувані групи різняться за такими цінностями, як власний престиж (1), креативність (3), активні соціальні контакти (4), збереження власної індивідуальності (8) та не різняться за такими: матеріальне забезпечення (2), духовне задоволення (7), саморозвиток (5), досягнення (6). Різняться за такими сферами життєдіяльності як, сімейне (11), суспільне життя (12) та сферою захоплень (13) групи не різняться між собою; не різняться за сферою навчання (10) та сферою професійного життя (9).

В зв'язку з тим, що всі показники термінальних цінностей та сфер життєдіяльності є біполярними, при аналізі профілів ми враховували міру відхилення значення показника від середньої лінії, яка характеризує вираженість того чи іншого параметра. Значення відхилень проранжовані, що в свою чергу дозволяє виділити домінуючі термінальні цінності та сфери життєдіяльності у досліджуваних групах з різним рівнем індексу агресивності та ворожості. Ранги показників термінальних цінностей студентів представлені в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8.

Ранги термінальних цінностей та сфер життєдіяльності осіб з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Ранг	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІВ
	Термінальні цінності			
1	2	3	4	5
1	Матер.забезпеч+	Матер.забезпеч+	Дух. задов.+	Матер.забезпеч+
1	2	3	4	5
2	Дух. задов.+	Досягнення +	Матер.забезпеч+	Вл. престиж +
3	Збер. індивід +	Вл. престиж +	Досягнення +	Саморозвиток +
4	Досягнення +	Саморозвиток +	Саморозвиток +	Дух. задов.+
5	Креативність +	Збер. індивід +	Соц. контакти +	Досягнення +
6	Вл. престиж +	Соц. контакти +	Вл. престиж -	Збер. індивід -

7	Саморозвиток +	Дух. задов.+	Креативність -	Соц. контакти -
8	Соц. контакти -	Креативність -	Збер. індивід -	Креативність -
Сфери життєдіяльності людини				
1	Навчання +	Сім'я +	Навчання +	Проф. життя +
2	Захоплення +	Проф. життя +	Проф. життя +	Сім'я+
3	Проф. життя +	Навчання +	Сусп. життя +	Навчання +
4	Сім'я +	Сусп. життя +	Сім'я -	Сусп. життя
5	Сусп. життя +	Захоплення +	Захоплення -	Захоплення

Аналізуючи дану таблицю, можна сказати, що більшість отриманих нами показників тяжіють до позитивного полюсу, тобто, знаходяться вище середньої лінії. Така цінність, як матеріальна забезпеченість посідає перше місце у першій (BIA), другій (BIB), четвертій групі (HIB) та друге у третій (BIAIB). Креативність у другій, третій та четвертій групах посідає останні місця в ієрархії термінальних цінностей та знаходиться нижче середньої лінії, що свідчить про її неважливість для осіб з означеним рівнем індексів агресивності та ворожості; у першій групі дана цінність знаходиться вище середньої лінії та посідає п'яте місце. Активні соціальні контакти, як цінність у першій та четвертій групах також займають останні місця.

Першу групу досліджуваних можна описати як таких, що надають важливого значення високому рівню матеріального забезпечення у всіх сферах існування. Вони вважають, що найбільшою цінністю в житті є робити те, що цікаво, приносить внутрішнє задоволення та, при цьому, забезпечує збереження власної неповторності. Налагодження хороших взаємовідносин з оточуючими шляхом спілкування не є самоціллю для досліджуваних даної групи.

Досліджувані другої групи також переконані в тому, що матеріальне забезпечення є основною запорукою життєвого благополуччя. Вони прагнуть налагодити хороші взаємовідносини з оточуючими, вважаючи спілкування вагомим цінністю життя. Окрім цього, дані респонденти не вважають важливим для себе реалізацію творчих здібностей, уникання стереотипів; їхня робота не потребує морального внутрішнього задоволення.

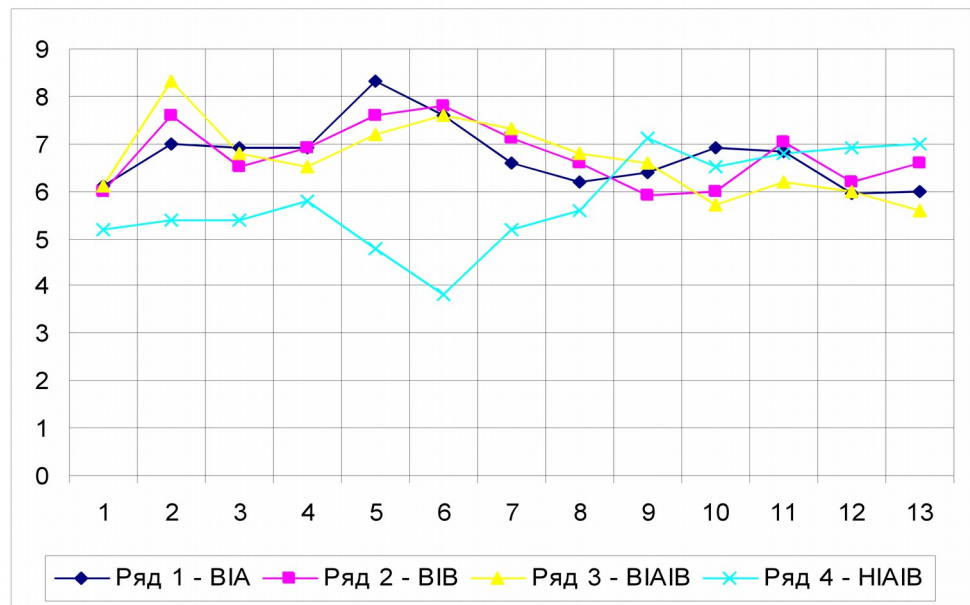
Прагнення отримати моральне внутрішнє задоволення від зробленого у всіх сферах свого існування є домінуючою цінністю для осіб третьої групи.

Досліджувані цієї групи друге місце відводять високому матеріальному положенні, третє – саморозвитку, самовдосконаленню. Дані досліджувані не прагнуть до визнання та схвалення власних дій з боку оточуючих, поводяться типово, стереотипно, при цьому вважають, що збереження неповторності власної індивідуальності є не важливою цінністю їхнього життя.

Аналізуючи досліджуваних з низьким рівнем індексу ворожості, можна сказати, що вони прагнуть до визнання, поваги, соціального схвалення власної поведінки зі сторони оточення, прагнуть до високого рівня матеріального забезпечення, що деколи для них служить підвищенням власної самооцінки та самовдосконалення. Останні місця в ієрархії термінальних цінностей досліджуваних четвертої групи посідають збереження неповторності власної індивідуальності, креативність та активні соціальні контакти.

Якщо розглядати ранги сфер життєдіяльності досліджуваних груп, то можна сказати, що для першої та третьої групи домінуючою є сфера навчання, сфера професійного життя посідає провідне місце у другій, третій та четвертій групах, сфера сімейного життя – у другій та четвертій. Варто відмітити той факт, що сфера захоплень у другій, третій та четвертій групах посідає останнє місце, а у першій – друге.

За таким же алгоритмом розглянемо профілі значимості термінальних цінностей та сфер життєдіяльності вихованців ВК з високим рівнем індексу агресивності (ВІА), високим рівнем індексу ворожості (ВІВ), високим та низьким рівнем обох індексів (ВІАІВ, НІАІВ), які представлені на рисунку 3.4.

VIA	6,1	7	6,9	6,9	8,3	7,6	6,6	6,2	6,4	6,9	6,83	5,94	6
BIB	6	7,6	6,5	6,9	7,6	7,8	7,1	6,6	5,9	6	7,03	6,2	6,6
VIAIB	6,1	8,3	6,8	6,5	7,2	7,6	7,3	6,8	6,6	5,7	6,2	6	5,6
HIAIB	5,2	5,4	5,4	5,8	4,8	3,8	5,2	5,6	7,1	6,5	6,8	6,9	7

Примітка: та ж сама, що і для рис. 3.3

Рис. 3.4 Профілі термінальних цінностей та сфер життєдіяльності вихованців ВК з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

На даному рисунку представлені профілі чотирьох груп хлопців-вихованців з різним рівнем індексів агресивності та ворожості. Візуально та за t-критерієм Стьюдента виявлені відмінності за багатьма показниками значимості термінальних цінностей та сфер життєдіяльності. Важливо відмітити той факт, що четверта група (HIAIB) відрізняється від перших трьох за всіма показниками термінальних цінностей та сфер життєдіяльності. За показниками термінальних цінностей знаходимо такі відмінності: за матеріальною забезпеченістю (2) різняться між собою перша з третьою групи; за саморозвитком (5) – перша з третьою та другою групи; за духовним задоволенням (7) – перша з другою та перша з третьою групи. За решту показниками значимості термінальних цінностей групи між собою не різняться.

Щодо відмінностей між групами з приводу значимості сфер життєдіяльності, то вони є такими: за сферою професійного життя (9) різняться між собою друга (BIB) і третя групи (VIAIB), за сферою навчання (10) та сферою захоплень (13) – перші три групи, за сферою сімейного життя (11) -

друга та третя групи. За решту показниками сфер людського існування групи значимо між собою не різняться.

Проранжувавши отримані показники значущості термінальних цінностей та сфер життєдіяльності, ми зможемо показати, яка з термінальних цінностей та сфер людського існування набуває більш важливого значення у групах хлопців-вихованців з різним рівнем індексів агресивності та ворожості. Ранжування здійснювалось за зменшенням значень, в залежності від максимального їх відхилення від середньої лінії ряду, яка проходить через точку 6,6 для термінальних цінностей та через точку 6 для сфер життєдіяльності. Результати ранжування представлені в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Ранги термінальних цінностей та сфер життєдіяльності хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Ранг	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІАІВ
	Термінальні цінності			
1	Саморозвиток +	Досягнення +	Мат. забезпеч +	Соц. контакти -
2	Досягнення +	Мат. забезпеч +	Досягнення +	Збер. індивід -
3	Мат. забезпеч +	Дух. задов +	Дух. задов +	Креативність -
4	Збер. індивід. -	Креативність -	Соц. контакти -	Саморозвиток -
5	Власн. престиж-	Власн. престиж -	Власн. престиж -	Досягнення -
	Сфери життєдіяльності людини			
1	Навчання +	Сім'я +	Проф. життя	Проф. життя +
2	Сім'я +	Захоплення +	Сім'я -	Захоплення +
3	Захоплення	Навчання	Навчання -	Сім'я+
4	Сусп. життя -	Проф. життя -	Захоплення -	Навчання +

Всі аналізовані нами показники отримали біполярну оцінку. Аналізуючи хлопців першої групи (ВІА), можна сказати, що найбільш значимими для них є такі цінності, як саморозвиток, досягнення та матеріальна забезпеченість; останні місця в ієрархії значимих цінностей посідають збереження власної індивідуальності та власний престиж. Друга група хлопців-вихованців (ВІВ) найбільшого значення надають також досягненням, матеріальному

забезпеченню та духовному задоволенню, неважливими для них є креативність та власний престиж (як і у першій групі).

Третя група хлопців (ВІАІВ) значимими для себе вважають такі ж термінальні цінності, як і хлопці другої групи (матеріальна забезпеченість, досягнення та духовне задоволення) та неважливими соціальні контакти і власний престиж. Слід зазначити, що така термінальна цінність, як власний престиж у перших трьох групах посідає останнє місце в ієрархії значимих для них цінностей. Всі числові значення показників термінальних цінностей у хлопців-вихованців четвертої групи (НІАІВ) є нижче середнього. Найбільш важливими для осіб з низьким рівнем індексів агресивності та ворожості є активні соціальні контакти, збереження власної індивідуальності; останні місця вони віддають саморозвитку та досягненням. Цікавим є той факт, що цінності, які є неважливими для досліджуваних четвертої групи (саморозвиток, досягнення), посідають перші місця в ієрархії значимості термінальних цінностей у хлопців-вихованців першої групи (ВІА), а цінність досягнення ще й у другій та третій групах.

Аналіз рівня значимості сфер життєдіяльності доводить той факт, що хлопці з різним рівнем індексів агресивності та ворожості важливого значення надають різним сферам людського існування. Так, хлопці з високим рівнем індексу агресивності важливе значення надають навчанню, сімейному життю, неважливою для них є сфера суспільного життя. Для досліджуваних другої групи (ВІВ) значимою є сфера сімейного життя та сфера захоплень, неважливою – сфера професійного життя. Хлопці-вихованці з високим рівнем обох індексів важливою для себе вважають сферу професійного життя, а сферу захоплень вважають такою, що не має для них вагомого значення. Всі числові показники рівня значимості сфер людського існування у осіб четвертої групи (НІАІВ) знаходяться вище середньої лінії. Найбільш важливою для них є сфера професійного життя та сфера захоплень.

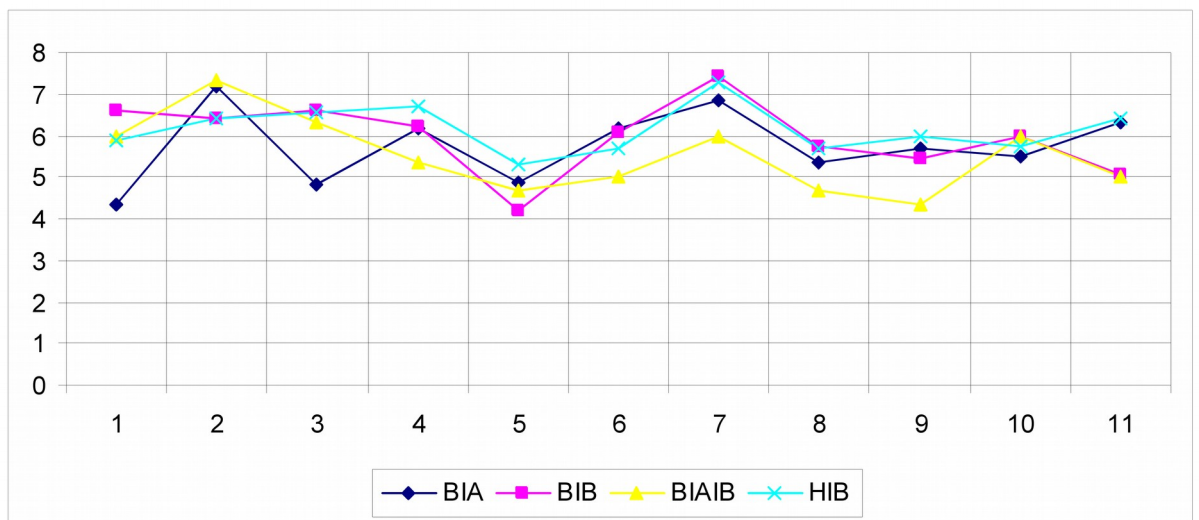
Загалом, здійснений аналіз показав що досліджувані нами групи з різним рівнем індексів агресивності та ворожості мають як загальні тенденції у виборі

домінуючих термінальних цінностей та сфер життєдіяльності, так і відмінності, які характеризуються своєрідністю та неповторністю.

3.4.3. Психологічна характеристика осіб з різними проявами індексу агресивності та ворожості

За таким же алгоритмом як ми розглядали зв'язки показників агресії та показників властивостей особистості, проаналізуємо профілі досліджуваних показників у групах студентів та вихованців колонії.

Проаналізуємо профілі властивостей особистості, що мають важливе значення для соціальної регуляції, досліджуваних груп студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості, отримані за допомогою методики FPI та представлені на рисунку 3.5.

BIA:	4,33	7,17	4,83	6,17	4,85	6,16	6,83	5,33	5,67	5,5	6,33
BIB:	6,61	6,39	6,62	6,22	4,17	6,06	7,44	5,72	5,44	6	5,06
BIAIB:	6	7,33	6,33	5,33	4,67	5	6	4,67	4,33	6	5
HIB:	5,86	6,43	6,57	6,71	5,29	5,71	7,29	5,71	6	5,72	6,43

Примітка: 1. – невротичність, 2. – спонтанна агресивність, 3. – депресивність, 4. – роздратованість, 5. – товаришність, 6. – врівноваженість, 7. – реактивна агресивність, 8. – сором'язливість, 9. – екстра/інтроверсія, 10. – емоційна лабільність, 11. – маскуліність/фемінність

Рис. 3.5 Профілі властивостей особистості студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості

На аналізованому рисунку представлені чотири групи студентів з високим індексом агресивності, високим індексом ворожості, високим індексом агресивності та ворожості та низьким рівнем ворожості за показниками

властивостей особистості. Графіки знаходяться у різних площинах по відношенні до середньої лінії, яка проходить через точку 6. Значення кожного показника є середнім значенням усіх респондентів досліджуваної групи. Оцінки, що знаходяться вище середньої лінії тяжіють до позитивного полюсу, нижче – до негативного. За показником екстра-інтроверсії оцінки, що знаходяться вище середньої лінії свідчать про екстраверсію, нижче – про інтроверсію. Аналогічно за показником маскулінності-фемінності, тяжіння оцінок до позитивного полюсу дає змогу говорити про маскулінний тип, до негативного – про фемінний тип особистості.

Групи різняться за такими показниками: невротичність, депресивність, врівноваженість, реактивна агресивність, екстра-інтроверсії, та маскулінність-фемінність емоційна лабільність, роздратованість; за решта показниками групи достовірно значимо не різняться між собою.

Виявлені подібності та відмінності між різними профілями, а також профіль кожної групи досліджуваних, в сукупності властивостей, дозволяють описати узагальнений психологічний портрет представників кожної розглянутої нами групи. В таблиці 3.10 подана специфіка властивостей особистості представників досліджуваних груп студентів.

Таблиця 3.10

Ранги властивостей особистості студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості

Ранги	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІВ
1	2	3	4	5
1.	Сп. аг. +	Р. аг. +	Сп. аг. +	Р. аг. +
2.	Р. аг. +	Депрес. +	Депрес. +	Роздр. +
1	2	3	4	5
3.	М/Ф +	Невр. +	Невр, Р. аг, Е.Л.	Депрес. +
4.	Роздр. +	Сп. аг. +	Роздр. -	Сп. аг. +
5.	Врівн. +	Роздр. +	Врівн. -	М/Ф +
6.	Е/І -	Врівн. +	М/Ф -	Е/І

7.	Е.Л. -	Е.Л.	Тов. -	Невр. -
8.	Сором -	Сором -	Сором -	Е.Л. -
9.	Тов. -	Е/І -	Е/І -	Сором -
10.	Депрес. -	М/Ф -		Врівн. -
11.	Невр. -	Тов. -		Тов. -

На основі аналізу профілів властивостей особистості попередньо відібраних груп досліджуваних з різними показниками індексу агресивності та ворожості були виявлені наступні факти. Особи з високим рівнем індексу агресивності характеризуються високим рівнем психопатизації, агресивним відношенням до соціального оточення, прагненням відстоювати власну думку, домінувати, егоцентричністю та авторитарністю та (Сп.аг+, Р.аг+). Протікання психічної діяльності в представників даної групи відбувається переважно за чоловічим типом (М/Ф+), вони є інтровертами (Е/І-). Студентам даної групи властива емоційна нестійкість та схильність до афективного реагування на провокуючі події (Роздр+); відсутня виражена потреба в спілкуванні (Тов-), впевненість в собі та стійкість (Сором-, Невр.-).

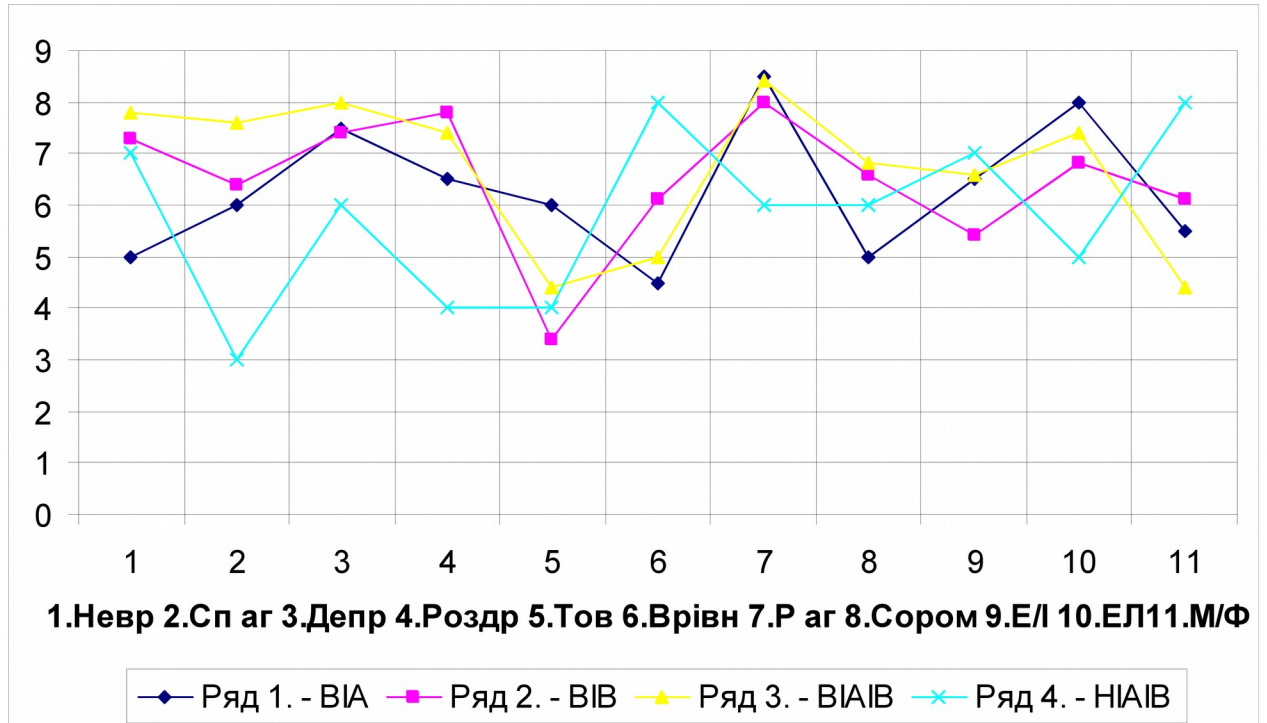
Досліджувані з високим рівнем індексу ворожості (ВІВ) агресивно відносяться до соціального оточення, у них виражене прагнення домінувати (Р.аг+), їм притаманні властивості депресивного синдрому в емоційних станах, поведінці та відношенні до себе і оточуючих (Депр.+), вони невротичні, тяжко знаходять вихід з критичних ситуацій (Невр+). Разом з тим особи даної групи добре захищені від впливу стресових факторів буденних життєвих ситуацій, що базується на впевненості в собі, оптимістичності, активності та достатньому самоконтролі (Врів+, Е.Л.), вони нетовариські (Тов-) Психічна діяльність респондентів відбувається за жіночим типом (М/Ф-), вони інтроверти (Е/І-).

Представники третьої групи з високим показником індексу агресивності та ворожості характеризуються підвищеним рівнем психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки та агресивним відношенням до соціального оточення та вираженим прагненням домінувати (Сп.аг+), їм властиві ознаки депресивного синдрому астенічного типу в емоційних станах, поведінці та відношенні до себе і соціального оточення (Депр+). Вони емоційно

нестійкі (Роздр-), нетерплячі, напружені, невпевнені в собі, хоча оптимістичні та активні (Врів-). Психічна діяльність даної групи хлопців протікає по жіночому типу (М/Ф-), у них відсутня виражена потреба в спілкуванні (Тов-), хоча вони не мають труднощів в соціальних контактах (Сором-) та є інтровертами (Е/І-).

Для респондентів з низьким рівнем індексу ворожості властивими є егоцентричність, домінування, недовіра до оточуючих, авторитарність у відстоюванні власних переконань (Р.аг+), вони схильні до афективних реакцій, збудливі та фрустровані (Роздр+), невпевнені в собі, депресивні (Депр+), нетовариські (Тов-), маскуліні (М/Ф+). Досліджувані цієї групи характеризуються нестійкістю емоційного стану, що проявляється в частій зміні настрою та недостатньою регуляцією власної поведінки (Е.Л.-).

Вартими уваги є профілі властивостей особистості досліджуваних груп хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості, отримані за допомогою методики FPI, які представлені на рисунку 3.6.

ВІА:	5	6	7,5	6,5	6	4,5	8,5	5	6,5	8	5,5
ВІВ:	7,3	6,4	7,4	7,8	3,4	6,1	8	6,6	5,4	6,8	6,1
ВІАІВ:	7,8	7,6	8	7,4	4,4	5	8,4	6,8	6,6	7,4	4,4
НІАІВ:	7	3	6	4	4	8	6	6	7	5	8

Рис. 3.6 Профілі властивостей особистості вихованців ВК з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

На аналізованому рисунку представлені чотири групи хлопців-вихованців з високим індексом агресивності, високим індексом ворожості, високим індексом агресивності та ворожості та низьким рівнем агресивності і ворожості за показниками властивостей особистості. Графіки знаходяться у різних площинах по відношенні до середньої лінії, яка проходить через точку 6,4. Значення кожного показника є середнім значенням усіх респондентів досліджуваної групи. Оцінки, що знаходяться вище середньої лінії тяжіють до позитивного полюсу, нижче – до негативного.

Досліджувані нами групи хлопців-вихованців різняться за багатьма показниками властивостей особистості. За показником невротичності (Невр) перша група (ВІА) значимо різниться з другою (ВІВ), третьою (ВІАІВ) та четвертою (НІАІВ) групами; друга група достовірно різниться з першою; третя – з першою та четвертою відповідно. За спонтанною агресивністю (Сп.аг) різняться між собою усі чотири групи, лише перша з четвертою значимо не різниться. За депресивністю (Депр) перші три групи не різняться, лише четверта група достовірно відрізняється від перших трьох.

Показник роздратованості (Роздр) та товариськості (Тов) у перших трьох групах достовірно значимо не різняться, зате відрізняється у четвертій групі по відношенні до перших трьох. За реактивною агресивністю (Р.аг) та врівноваженістю (Врівн) перші три групи між собою не різняться, зате різняться у порівнянні з четвертою. За сором'язливістю (Сором) не різняться між собою друга, третя та перша і четверта групи, але вони значимо різняться між собою. Показник екстра-інтроверсії (Е/І) у першій, третій та четвертій групах отримав позитивну оцінку, лише друга група значимо різниться зі всіма іншими, За емоційною лабільністю (ЕЛ) та маскулітності-фемінності (М/Ф) перші три групи між собою не різняться. зате значимо різняться за обома показниками з четвертою групою хлопців-вихованців.

Проранжувавши отримані значення властивостей особистості, ми можемо виділити домінуючі властивості у кожній з досліджуваних груп. Ранги якостей особистості досліджуваних хлопці-вихованців представлені в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Ранги властивостей особистості хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Ранги	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІАІВ
1.	Р.аг+	Р.аг+	Р.аг+	Врівн+, М/Ф+
2.	ЕЛ+	Роздр+	Депр+	Нев+, Е/І+
3.	Депр+	Депр+	Нев+	Депр-, Р.аг-, Сором-
4.	Роздр+, Е/І+	Нев+	Сп.аг+	ЕЛ-
5.	Сп.аг-, Тов-	Е.Л+	Роздр+, Е.Л+	Роздр-, Тов-
6.	М/Ф-	Сором+	Сором+	Сп.аг-
7.	Нев-, Сором-	Сп.аг	Е/І+	
8.	Врівн-	Врівн-, М/Ф-	Врівн-	
9.		Е/І-, Тов-	Тов-, М/Ф-	

Аналізуючи дану таблицю, можна сказати, що домінуючою властивістю досліджуваних перших трьох груп, а саме, з високим показниками індексів агресивності та ворожості, є реактивна агресивність (Р.аг+), тобто авторитарність, егоцентризм, домінантність, захист власних інтересів.

Досліджувані першої групи (ВІА) характеризуються дратівливістю, частими змінами настрою та нестійкістю емоційного стану зі схильністю до афективного реагування (ЕЛ+, Роздр+). Їм притаманні ознаки депресивного синдрому у поведінці, відношенні до себе та оточуючих (Депр+). Досліджувані даної групи – екстраверти (Е/І+), протікання психічної діяльності у них відбувається по андрогінному типу, з переважанням жіночих рис (М/Ф-). Вони замкнуті, недружелюбні, песимістичні та пасивні.

Хлопці-вихованці другої групи з високим рівнем індексу ворожості емоційно нестійкі (Роздр+), дратівливі, депресивні, невірноважені (Врів-), тривожні, сковані, невпевнені в собі (Сором+). У них відсутня виражена потреба у спілкуванні (Тов-) та часті перепади настрою (Е.Л+). Психічна

діяльність досліджуваних цієї групи протікає по жіночому типу (М/Ф-); дані респонденти інтроверти (Е/І-).

Досліджуваним з високим рівнем індексу агресивності та ворожості (третя група) властивий виражений невротичний синдром астеничного типу (Депр+), високий рівень психопатизації, який свідчить про імпульсивне відношення до навколишнього світу (Сп.аг+). У поведінці та емоційних станах осіб даної групи прослідковуються ознаки невротичного синдрому (Нев+); вони емоційно нестійкі, підвищено збудливі, дратівливі, характеризуються мінливістю настрою, недостатньою саморегуляцією та відсутністю потреби у спілкуванні (Розд+, ЕЛ+, Тов-), незахищені від дії стрес-факторів життєвих ситуацій, невпевнені в собі (Врів-). Психічна діяльність осіб даної групи протікає по жіночому типу (М/Ф-), вони екстраверти (Е/І+).

У респондентів з низьким рівнем індексу агресивності та ворожості спостерігається виражений маскуліний тип особистості (М/Ф+), вони екстраверти (Е/І+). Досліджувані впевнені в собі, активні оптимістичні, добре захищені від негативних впливів щоденного життя (Врів+); у їхній поведінці можуть спостерігатися ознаки невротичного синдрому, що заважає їм легко долати труднощі (Нев+). Хлопці цієї групи – спокійні, впевнені в собі, емоційно стійкі. В цілому вони не схильні до імпульсивної поведінки (Сп.аг-) а також не мають вираженої потреби у спілкуванні (Тов-).

Аналіз профілів студентів та вихованців ВК, що отримані за допомогою методики ЕРQ Г.Айзенка демонструють нам подібність з профілями досліджуваних груп, що отримані за методикою FPI. Тобто, показник психотизму відповідає показникам, що свідчать про агресивну поведінку та її прояви, показник нейротизму (емоційна стійкість) відповідає показниками емоційної лабільності та врівноваженості, показник екстра-інтроверсії отримав однакове значення за обома методиками.

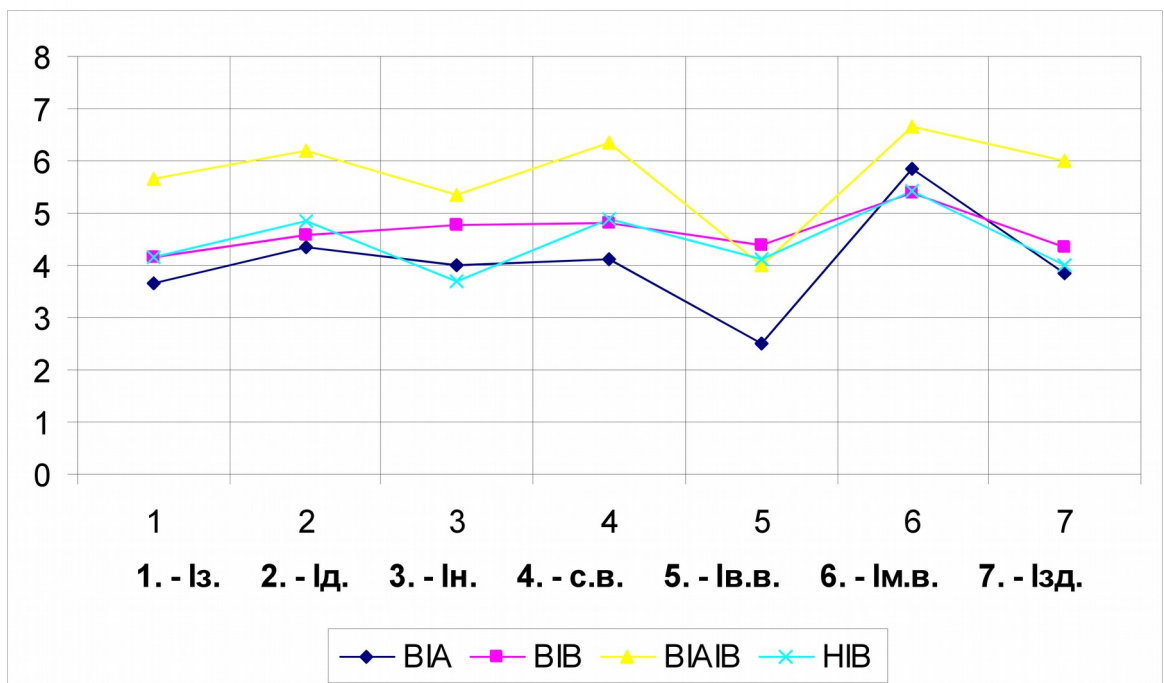
Таким чином, можна говорити про певну психологічну своєрідність досліджуваних груп з різним рівнем індексів агресивності та ворожості.

Тепер розглянемо профілі показників рівня суб'єктивного контролю досліджуваних нами груп, що отримані за допомогою методики Дж. Роттера.

На рис. 3.7 зображено профілі показників рівня екстернальності-інтернальності чотирьох груп досліджуваних студентів: з високим показником індексу агресивності, високим показником індексу ворожості, високими показником обох індексів та низьким показником індексу ворожості.

Значення кожної якості в графіках являє собою середні значення показників рівня суб'єктивного контролю всіх досліджуваних, що входять в дану групу. По осі ОХ розміщені показники рівня суб'єктивного контролю, по осі ОУ їх значення. Кожен графік є кривою, що відображає відхилення значення кожного параметру локусу контролю від середньої лінії ряду. Середня лінія проходить через точку, що дорівнює 4,6. Графіки знаходяться в різних площинах по відношенню до середньої лінії. Числові показники, що розміщені вище середньої лінії свідчать про інтернальний тип локалізації контролю, нижче – про екстернальний.

BIA:	3,67	4,33	4	4,1	2,5	5,83	3,83
BІВ:	4,17	4,56	4,78	4,8	4,4	5,4	4,33
BІАІВ:	5,67	6,2	5,33	6,33	4	6,67	6
НІВ:	4,14	4,86	3,71	4,9	4,1	5,43	4

Примітка: 1. – І з. – інтернальність загальна, 2. – І д. – інтернальність в області досягнень, 3. – І н. – інтернальність в області невдач, 4. – І с.в. – інтернальність в сімейних відносинах, 5. – І в. в. - інтернальність у виробничих відносинах, 6. – І м.в. – інтернальність у міжособистісних відносинах, 7. – І зд. – інтернальність по відношенні до здоров'я

Рис. 3.7 Профілі інтернальності-екстернальності студентів з різним рівнем індексів агресивності та ворожості

Насамперед, прослідкуємо загальні тенденції досліджуваних груп, тобто, виділимо групу показників, що не мають між собою суттєвих відмінностей, потім виділимо показники, за якими аналізовані нами вибірки різняться, і на основі отриманих даних розглянемо специфіку даних показників.

Візуальний аналіз графіку виявляє відмінності між всіма показниками інтернальності даних профілів. Значимість цих відмінностей підтверджується t-критерієм Стьюдента.

За показником загальної інтернальності третя група (BIAIB) значимо різниться з трьома іншими, які між собою суттєво не різняться. Аналогічно до першого показника за інтернальністю у сфері досягнень перша і друга та третя і четверта групи суттєво не різняться, зате суттєво відрізняються за цим показником між собою. За інтернальністю у сфері невдач відрізняються між собою усі групи. Перша група суттєво різниться з трьома іншими інтернальністю у сімейних відносинах. За інтернальністю у виробничих та міжособистісних відносинах групи значимо не відрізняються. Також різняться усі групи за інтернальністю у сфері здоров'я та хвороби.

В зв'язку з тим, що показники рівня суб'єктивного контролю є біполярними, при аналізі профілів ми враховували міру відхилення значення показника від середньої лінії ряду, яка характеризує вираженість того чи іншого параметра. Значення відхилень проранжовані, що дозволяє виділити домінуючі показники рівня суб'єктивного контролю у чотирьох групах з різним показником індексу агресивності та ворожості. Ранги показників представлені у таблиці 3.12.

Ранги показників інтернальності студентів з різним рівнем індексів агресивності та ворожості

Ранги	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІВ
1	2	3	4	5
1.	Ім.в.+	Ім.в.+	Ім.в.+	Ім.в.+
2.	Ізд.+	Іс.в.+	І.с.в.+	Іс.в.+
3.	Ід.-	Ін.+	Ід.+	Ід.+
4.	Іс.в.-	Ід.-	Ізд.+	Із.-
5.	Ін.-	Ів.в.-	Із.+	Ів.в.-
6.	Із.-	Ізд.-	Ін.+	Ізд.-
7.	Ів.в.-	Із.-	Ів.в.-	Ін.-

При аналізі даної таблиці варто відзначити той факт, що у всіх групах досліджуваних з різним рівнем індексів агресивності та ворожості перше місце посідає інтернальність в області міжособистісних відносин (Ім.в.+). Це свідчить про те, що представникам усіх виділених нами груп властивий хороший контроль у формальних та неформальних взаємовідносинах з іншими людьми.

Досліджувані першої групи великого значення надають власному здоров'ю, покладаючи всю відповідальність за нього на себе (Ізд.+), власні вагомі досягнення чи зміни у всіх сферах людського існування, а саме, у сімейних, виробничих відносинах, області досягнень та невдач, для них є результатом зовнішніх обставин, щасливої долі чи допомоги збоку. Таким чином, можна сказати, що представники першої групи з високим індексом агресивності у всіх означених сферах, окрім міжособистісних відносин та ставлення до власного здоров'я характеризуються низьким рівнем суб'єктивного контролю, тобто, є екстерналами.

Особи з високим рівнем індексу ворожості (друга група) вважають себе відповідальними за події, що відбуваються в їхньому сімейному житті (Іс.в.+), також у них розвинуте почуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій чи ситуацій, що проявляється у самозвинуваченнях (Ін.+). До сфер досягнення (Ід.-), виробничих відносин (Ів.в.-) та у відношенні до власного

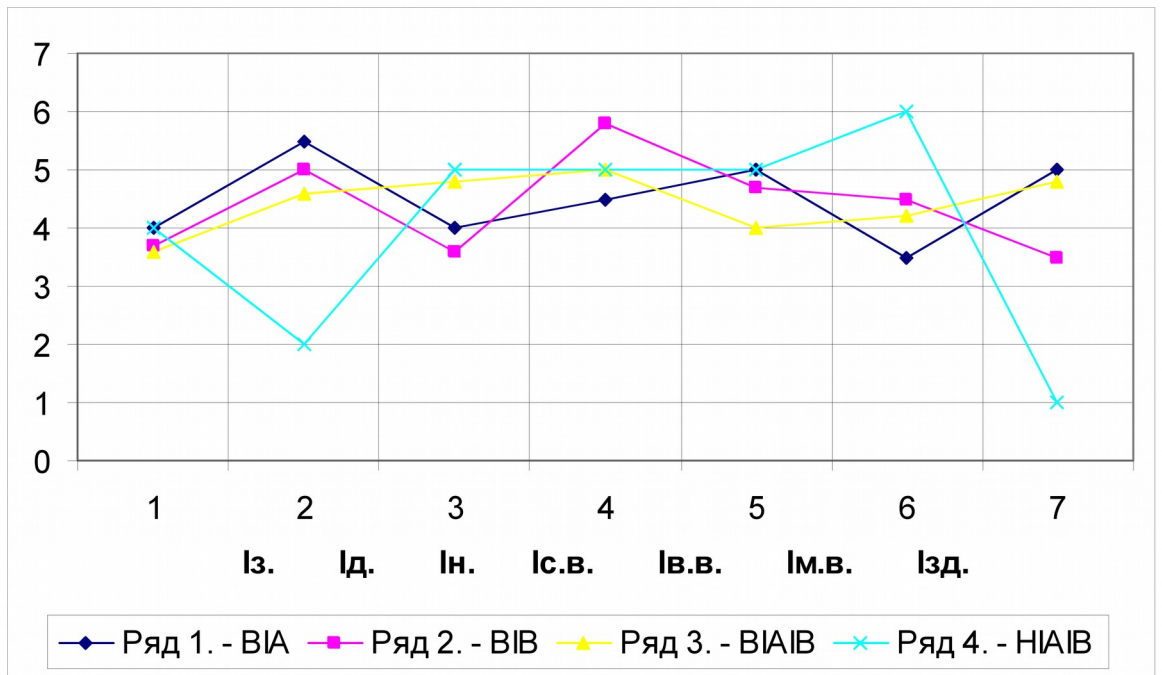
здоров'я (Ізд.-) досліджувані цієї групи проявляють низький рівень суб'єктивного контролю, тобто, причиною досягнень чи невдач вони вважають навколишнє оточення, так як не бачать зв'язку між подіями, що відбуваються в означених сферах та власними діями.

Представникам третьої групи, з високим рівнем обох індексів, властивий високий рівень суб'єктивного контролю у всіх розглянутих сферах, окрім сфери виробничих відносин (Ів.в.-). Тобто, вони вважають, що більшість важливих подій їхнього життя є результатом їх власних дій, що вони можуть керувати ними, і, таким чином, нести власну відповідальність за ці події і життя загалом.

Високий рівень суб'єктивного контролю у представників четвертої групи знаходимо лише у сфері сімейних відносин (Іс.в.+) та у сфері досягнень (Ід.+), тобто, події, що відбуваються у цих сферах для досліджуваних даної групи є результатом їх власних дій, залежать від них. У решта означених сферах (Із.-, Ів.в.-, Ізд.-, Ін.-) студенти з низьким рівнем індексу ворожості проявляють низький рівень суб'єктивного контролю, тобто, звинувачують інших у негативних чи позитивних подіях свого життя.

Таким чином, можна сказати, що в залежності від рівня індексу агресивності та ворожості досліджувані обирають характерні, відмінні від інших рівні суб'єктивного контролю в подіях їхнього життя у різних сферах людського існування.

Розглянемо профілі показників рівня суб'єктивного контролю чотирьох груп досліджуваних хлопців-вихованців: з високим показником індексу агресивності, високим показником індексу ворожості, високими та низькими показниками індексів агресивності та ворожості, які представлені на рис. 3.8.

ВІА:	4	5,5	4	4,5	5	3,5	5
ВІВ:	3,7	5	3,6	5,8	4,7	4,5	3,5
ВІАІВ:	3,6	4,6	4,8	5	4	4,2	4,8
НІАІВ:	4	2	5	5	5	6	1

Примітка: ВІА – високий індекс агресивності; ВІВ – високий індекс ворожості; ВІАІВ – високий індекс агресивності та ворожості; НІАІВ – низький індекс агресивності та ворожості. Опис шкал інтернальності подані у примітці до рисунку 3.7

Рис. 3.8 Профілі показників рівня суб'єктивного контролю вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

На даному графіку представлено чотири профілі досліджуваних осіб з різним рівнем індексів агресивності та ворожості. Графік представляє собою криву, що відображає відхилення значення кожного параметру рівня суб'єктивного контролю від середньої лінії ряду, яка проходить через точку 4,25. Внизу графіка подані числові значення кожного параметру. Значення кожного параметру являє собою середні значення показників рівня суб'єктивного контролю всіх досліджуваних, що входять в дану групу. Графіки знаходяться в різних площинах по відношенню до середньої лінії. Можна робити висновки про інтернальний тип локалізації контролю особистістю, якщо числові показники розміщені вище середньої лінії, якщо нижче – про екстернальний.

Спочатку виділимо групу показників, що не мають між собою суттєвих відмінностей, потім вкажемо показники, за якими аналізовані нами вибірки різняться, і на основі цих даних розглянемо специфіку даних показників.

Досліджувані нами групи значимо різняться за багатьма показниками, що підтверджується t-критерієм Стюдента. Групи різняться за показниками інтернальності у сфері досягнень, у сфері невдач, у міжособистісних відносинах та по відношенню до здоров'я.

Третя (ВІАІВ) та четверта (НІАІВ) групи отримали однакове числове навантаження за показником інтернальності у сімейних відносинах, хоча достовірних відмінностей за цим показником між групами не виявлено.

За показником інтернальності у виробничих відносинах різняться між собою: перша (ВІА) і третя (ВІАІВ) та третя (ВІАІВ) і четверта (НІАІВ) групи; у першій та четвертій групах цей показник є однаковий.

За інтернальністю у міжособистісних відносинах різняться між собою перша (ВІА), друга (ВІВ) і четверта (НІАІВ) групи, третя (ВІАІВ) і перша та третя і четверта. Перша група значимо відрізняється від другої та четвертої за інтернальністю по відношенню до хвороби і здоров'я. Третя за цим показником різниться з четвертою.

Результати ранжування показників рівня суб'єктивного контролю досліджуваних осіб з різним рівнем індексу агресивності та ворожості, що дає нам можливість вивчити особливості даної характеристики у представників цих груп, представлені в таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Ранги показників РСК хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Ранги	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІАІВ
1	2	3	4	5
1.	І д.+	І с.в.+	І с.в.+	І м.в.+
2.	І в.в.+, Ізд.+	І д.+	І н.+ Ізд.+	І н., І с.в.+, І в.в.+
3.	І с.в.+	І в.в.+	І д.+	І з.-

4.	Із.-, Ін.-	І м.в.+	І м.в.-	І д.-
5.	І м.в.-	І з.-	І в.в.-	І зд.-
6.		І н.-	І з.-	
7.		І зд.-		

Всі показники рівня суб'єктивного контролю розташовані по обидва боки відносно середньої лінії, що свідчить про різний тип локалізації контролю даних досліджуваних у різних сферах. Варто відмітити, що у всіх аналізованих нами групах з різним рівнем індексів агресивності та ворожості показник загальної інтернальності знаходиться нижче середньої лінії, що свідчить про екстернальний тип локалізації контролю у важливих подіях життя хлопців-вихованців, хоча у означених сферах цей показник маю свою специфіку.

Першу групу хлопців можна охарактеризувати як таких, що володіють достатнім рівнем контролю над власними подіями чи ситуаціями у сфері виробничих відносин та у здоров'ї (Ід.+, Ів.в.+). Разом з тим, вони схильні звинувачувати оточуючих у власних невдачах (Ін.-) та у проблемах, що виникають у міжособистісних взаєминах (Ім.в.-) та у житті загалом (Із.-).

Хлопці другої групи (ВІВ) вважають себе відповідальними за події їхнього життя лише у таких сферах: сімейні відносини, досягнення, виробничі відносини та міжособистісні взаємини (Іс.в.+, Ід.+, Ів.в.+, Ім.в.+). Зате негативні події вони пов'язують з результатом дії зовнішніх обставин (Ін.-) та не бачать зв'язку між подіями їхнього життя та життя суспільства загалом.

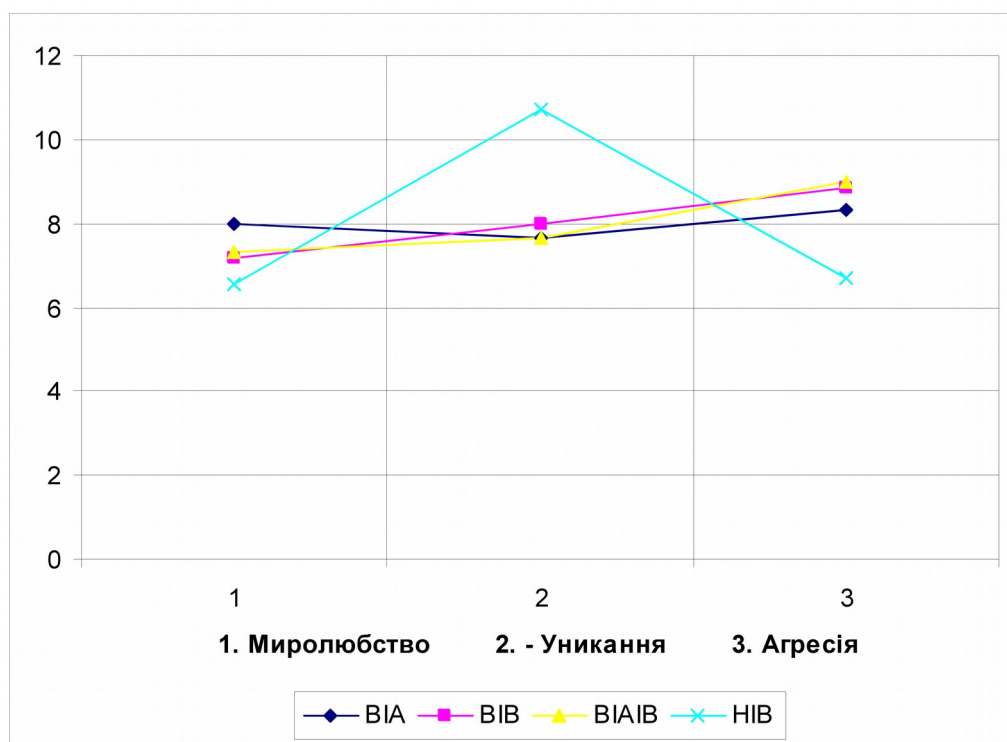
Третій групі хлопців з високим рівнем індексу агресивності та ворожості властиве звинувачення оточуючих у подіях, що виникають у міжособистісних взаєминах, виробничих відносинах та у житті в цілому. Результатом власних досягнень для них є сімейні відносини, здоров'я, невдачі та досягнення.

Представники четвертої групи з низьким рівнем обох індексів у більшості випадках свого життя проявляють інтернальний тип локалізації контролю, тобто вважають себе відповідальними за події, що відбуваються у міжособистісних, сімейних та виробничих взаєминах. Цікавим є той факт, що у невдачах вони звинувачують себе, а у досягненнях інших.

Аналіз профілів інтернальності-екстернальності у досліджуваних групах студентів та вихованців ВК доводить, що майже усі досліджувані характеризуються низьким загальним рівнем суб'єктивного контролю, а у різноманітних сферах людського існування зберігається свою специфіка.

Цікавими є також профілі домінуючих способів поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях осіб з різними показниками індексу агресивності та ворожості, які отримані за допомогою методики діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.Бойко.

На рисунку 3.9 подані профілі способів поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях студентів з різним рівнем індексів агресивності та ворожості, а саме: з високим рівнем агресивності (ВІА), високим рівнем індексу ворожості (ВІВ), високим рівнем індексу агресивності та ворожості (ВІАІВ) та низьким рівнем ворожості (НІВ).

ВІА:	8	7,67	8,33
ВІВ:	7,17	8	8,83
ВІАІВ:	7,33	7,67	9
НІВ:	6,57	10,7	6,71

Рис. 3.9 Профілі домінуючих способів поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості

Аналізуючи зображені профілі способів поведінки, які виявляються в конфліктних ситуаціях, можна сказати, що вони розташовані по обидва боки відносно середньої лінії, яка проходить через точку рівну 8. Числові значення, що розміщені вище середньої лінії тяжіють до позитивного полюсу та свідчать про яскраве вираження даної психологічної стратегії захисту суб'єктивної реальності особистості. Ті, що знаходяться нижче тяжіють до негативного полюсу та свідчать про відсутність даного способу поведінки. Групи не різняться за таким способом подолання конфліктної ситуації, як миролюбство, за решта показниками групи достовірно значимо різняться між собою.

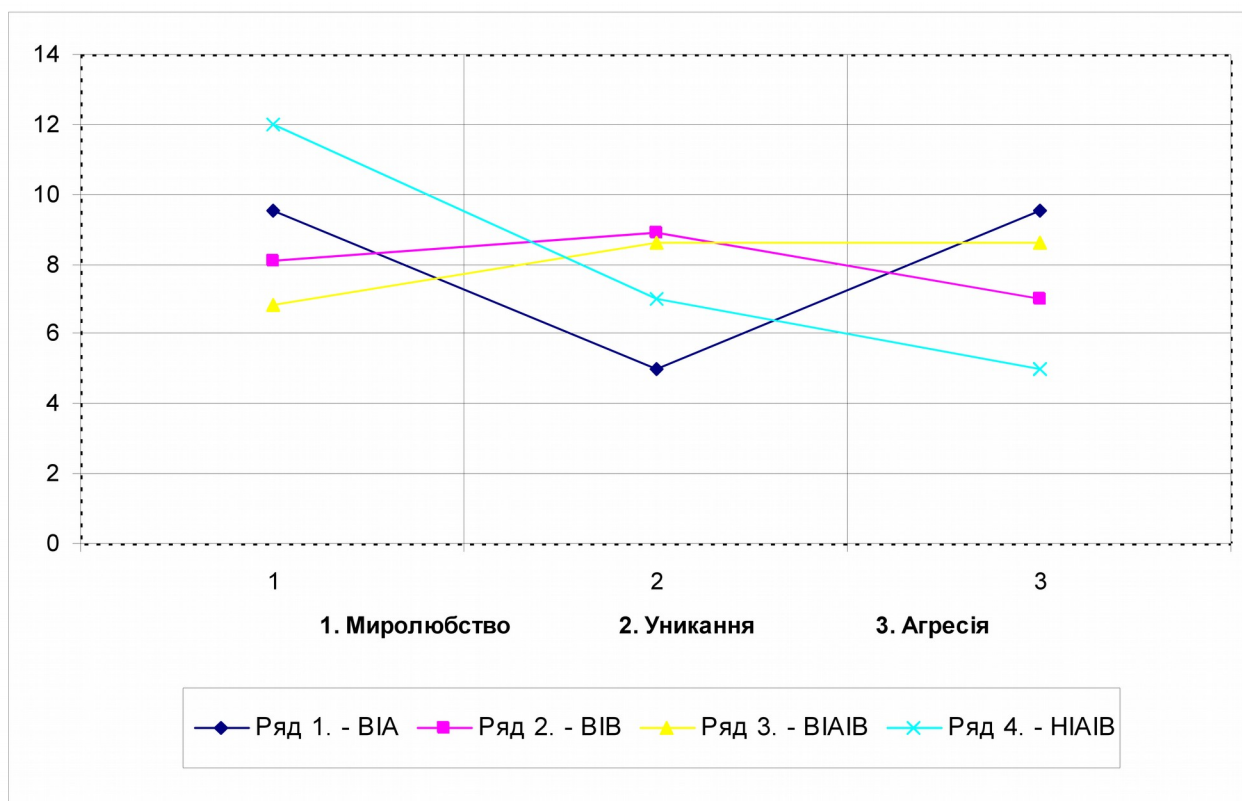
Виявлені подібності та відмінності в профілях, а також профіль кожної групи дозволяє описати психологічний портрет представників кожної групи. Варто зазначити, що досліджувані перших трьох груп (ВІА, ВІВ, ВІАІВ) в якості домінуючої стратегії захисту суб'єктивної реальності обирають агресію, хоча і зі своїм числовим навантаженням.

Представники першої групи з високим рівнем індексу агресивності найбільш важливою для себе вважають агресію, як спосіб вирішення конфліктів, та не користуються такою стратегією захисту як уникання. Студенти другої групи (ВІВ) також вважають агресію ефективним способом подолання неприємних ситуацій, але на відміну від першої групи миролюбство, яке базується на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів вони не визнають дієвим способом. Особи з високим рівнем обох індексів (третя група) при захисті власного „Я” користуються лише агресією, а миролюбство чи уникання не вважають для цього ефективним способом. Під час зростання загрози суб'єктивній реальності особистості її агресія збільшується. Особистість й інстинкт агресії виявляються досить сумісними, а інтелект виконує в цьому роль "сполучної ланки" й за допомогою нього агресія „нагнітається”, "розкручується на повні оберти". Інтелект працює в режимі трансформатора, посилює агресію через передачу її змісту.

Досліджувані з низьким рівнем індексу ворожості (НІВ) вважають, що краще уникати неприємних подій у житті, ніж використовувати інші стратегії

для їх подолання. Уникати здавалося б простіше, це не потребує особливих емоційних і розумових затрат, але це обумовлене підвищеними вимогами до нервової системи і волі. Розумні люди досить часто активно виступають на захист своєї суб'єктивної реальності, і це природно: інтелект покликаний стояти на сторожі наших потреб, інтересів, цінностей і завоювань.

На рисунку 3.10 представлені профілі домінуючих способів поведінки, що проявляються в конфліктних ситуаціях досліджуваних хлопців-вихованців ВК з різним рівнем індексу агресивності та ворожості. Графіки знаходяться по обидва боки відносно середньої лінії, причому, аналізуючи профілі виділених нами груп, можна говорити про певне дзеркальне відображення профілів першої (ВІА) і четвертої (НІАІВ) та другої (ВІВ) і третьої (ВІАІВ) груп.

ВІА	9,5	5	9,5
ВІВ	8,1	8,9	7
ВІАІВ	6,8	8,6	8,6
НІАІВ	12	7	5

Рис. 3.10 Профілі домінуючих способів поведінки хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Аналізуючи даний рисунок, можна сказати, що за таким способом поведінки як миролубство значимо різняться усі чотири групи досліджуваних. За униканням різняться між собою перша (ВІА) група з усіма іншими (ВІВ, ВІАІВ, НІАІВ), окрім того, друга (ВІВ) перша і четверта (НІАІВ) та третя (ВІАІВ), четверта (НІАІВ) і перша. Досліджувані усіх чотирьох груп мають також відмінні профілі у такому способі поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях, як агресія. Порівняння означених профілів за допомогою візуального аналізу дозволяє говорити про певну симетричність, ефект „дзеркального відображення” в конфігурації графіків. Критерій Стьюдента підтверджує наявність значимих відмінностей між означеними показниками способів поведінки в конфліктній ситуації.

Показники способів поведінки в конфліктній ситуації отримали біполярну оцінку в усіх досліджуваних нами груп. Середня лінія проходить через точку 8. Оцінки, що знаходяться вище середньої лінії, тяжіють до позитивного полюсу, ті, що знаходяться нижче – до негативного.

Наступним етапом в аналізі даних профілів було ранжування показників домінуючих способів поведінки, що виявляються в конфліктних ситуаціях. В зв'язку з тим, що отримані нами показники стратегії подолання конфлікту є біполярними, при аналізі профілів, ми будемо враховувати міру відхилення значення показника від середньої лінії ряду, яка характеризує вираженість того чи іншого параметра.

Першу групу хлопців-вихованців можна охарактеризувати як таких, які домінуючою обирають стратегію захисту суб'єктивної реальності особистості агресію, що діє на основі інстинкту. Зі зростанням загрози для суб'єктивної реальності особистості її агресія зростає, а так як вона не потребує великих інтелектуальних та особистісних затрат, тому є найбільш простою. Уникання, яке базується на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів не використовується представниками даної групи для вирішення конфліктних ситуацій.

Хлопці з високим рівнем індексу ворожості обирають уникання для вирішення конфлікту. Уникання – психологічна форма захисту суб'єктивної реальності, що базується на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів та носить психогенний характер. Такі особи, як правило, обминають і без бою залишають зону конфлікту та напруження, коли їхнє „Я” зазнає атаки. При цьому вони відкрито не втрачають енергії емоцій та мінімально напружують інтелект. Агресія як вирішення конфлікту не використовується особами даної групи.

Для досліджуваних з високим рівнем обох індексів характерним є використання агресії, як стратегії захисту так як і у досліджуваних з високим рівнем індексу агресивності. Проте, хлопці першої групи нетиповим для себе вважають такий спосіб поведінки як уникання, а хлопці третьої групи – миролюбство. Таким чином, хоча домінуючий спосіб поведінки у представників обох груп однаковий (хоча і зі своїм числовим навантаженням), проте особи першої групи нетиповою вважають таку стратегію як уникання, а особи третьої групи для вирішення конфлікту не використовують миролюбство.

Представники четвертої групи з низьким рівнем обох індексів домінуючою для себе обирають стратегію психологічного захисту суб'єктивної реальності миролюбство. Миролюбство – психологічна стратегія захисту суб'єктивної реальності, в якій провідну роль відіграють інтелект і характер. Інтелект нейтралізує енергію емоцій у тих випадках, коли виникає загроза „Я” особистості. Миролюбство передбачає партнерство і співдружність, уміння йти на компроміс, робити поступки, пожертвувати інтересами заради головного – збереження власної гідності. В деяких випадках миролюбність виступає пристосуванням, прагненням поступитися натиску партнера, не загострювати стосунки і не вступати у конфлікт, щоб не робити зусилля над власним „Я”. Самого інтелекту часом недостатньо, щоб миролюбність була домінуючою стратегією захисту. Важливим є наявність відповідного характеру – врівноваженого, м'якого, комунікабельного. Інтелект у поєднанні з „хорошим” характером утворюють психогенну передумову для миролюбності. Інколи така

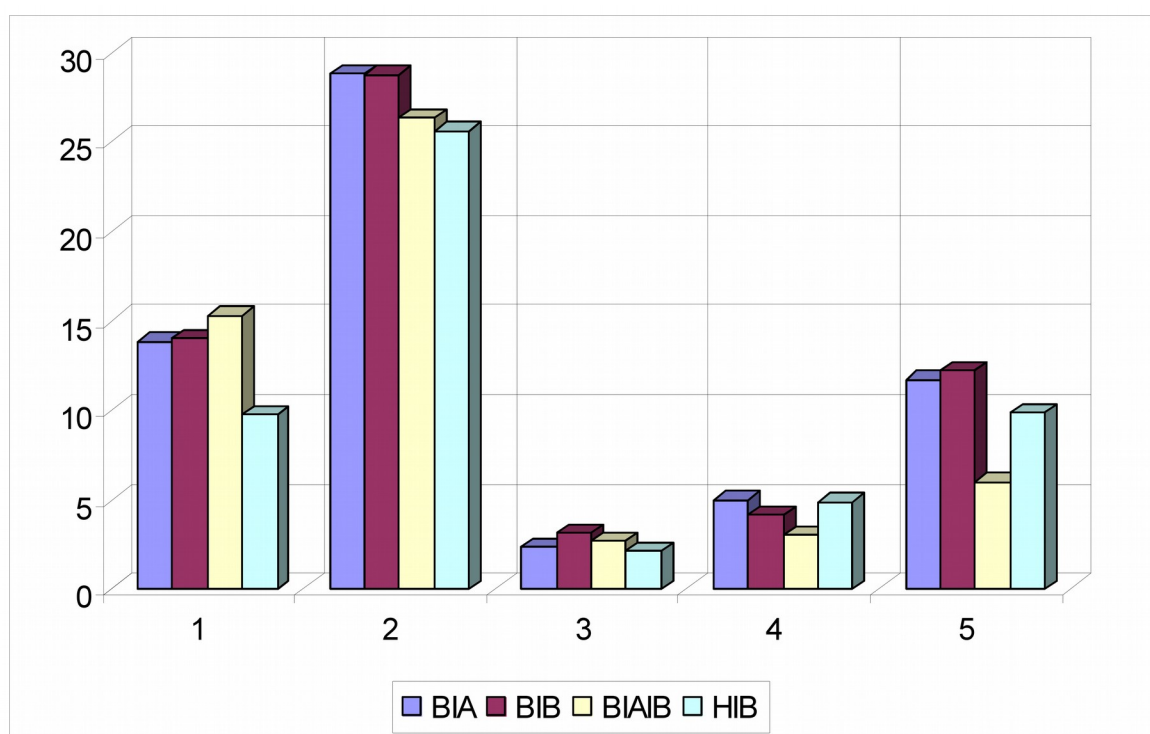
стратегія захисту обумовлена досвідом і обставинами, тобто, вона соціогенна. Не слід думати, що миролюбність - це стратегія, безвідмовна в будь-яких випадках. Приторна та суцільна миролюбність – це доказ безхребетності й безвольності, втрати почуття власної гідності, на збереження якого і спрямований психологічний захист. Добре, коли миролюбність домінує та поєднується з іншими стратегіями. Варто вказати, що показники уникання та агресії як способів поведінки тяжіють до негативного полюсу, тобто не використовуються представниками даної групи.

Проведений вище аналіз демонструє нам відмінності у виборі домінуючої стратегії захисту суб'єктивної реальності особами, що різняться рівнем індексів агресивності та ворожості.

Агресивна поведінка та її прояви супроводжують усі сфери життєдіяльності особистості. Виконуючи різноманітні функції в житті людини, вона може бути як позитивною, так і негативною. Якщо позитивна агресія розглядається як активність, певний потенціал особистості, що допомагає їй виживати чи досягати поставленої мети, то роль негативної агресії є беззаперечною, причому вона покликана руйнувати та знищувати все на своєму шляху. Агресія проявляється у всіх сферах людського існування, найчастіше ми можемо споглядати її прояви у міжособистісних взаєминах між людьми, спілкуванні.

Розглянемо особливості комунікативних властивостей осіб з різним рівнем індексів агресивності та ворожості. Профілі комунікативних властивостей особистості досліджуваних нами груп студентів та вихованців колонії отримані за допомогою методики діагностики комунікативної установки В.Бойко. Обравши дану методику в якості валідного психодіагностичного інструментарію, ми зможемо виявити такі показники: рівень негативної комунікативної установки, компоненти негативної комунікативної установки, рівень комунікативної толерантності та компоненти зниженої комунікативної толерантності.

На рис. 3.11 представлено чотири групи студентів з різними показниками індексів агресивності та ворожості за показниками негативної комунікативної установки. Значення кожного показника на графіку є середнім значенням усіх представників досліджуваної групи, а саме: середнє значення завуальованої жорстокості дорівнює 13; відвертої жорстокості – 27,6; об'єктивного негативізму – 3; буркотіння – 5; негативного досвіду спілкування – 11. Усі оцінки, що знаходяться вище середньої лінії тяжіють до позитивного полюсу та свідчать про наявність даної ознаки, нижче – тяжіють до негативного полюсу та свідчать про її відсутність.

BIA	13,8	28,8	2,33	5	11,7
BIB	14	28,7	3,11	4,11	12,2
BIAIB	15,3	26,3	2,67	3	6
HIB	9,71	25,6	2,14	4,86	9,86

Примітка: 1. – завуальована жорстокість, 2. – відкрита жорстокість, 3. – обґрунтований негативізм, 4. – буркотіння, 5. – негативний досвід спілкування

Рис. 3.11 Профілі комунікативної установки студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості

Показник завуальованої жорстокості значимо не різниться між першою та другою групами, а різниться у першій, третій та четвертій групах. Відверта

жорстокість у перших двох групах отримала однакове числове навантаження і різниться лише з четвертою групою. Друга та четверта групи різняться між собою за показниками об'єктивного негативізму, за буркотінням третя група відрізняється від трьох перших. За негативним досвідом у спілкуванні різняться усі чотири групи.

Особливістю даної методики є те, що для кожного показника негативної комунікативної установки, є своє середнє. Тому проаналізуємо кожен показник негативної комунікативної установки окремо. Так, для показника завуальованої жорстокості, середнє дорівнює 13 – всі отримані нами оцінки по перших трьох групах досліджуваних (BIA, BIV, BIAIV) тяжіють до позитивного полюсу, що свідчить про наявність такої характеристики у ставленні до людей, а у четвертій групі (HIV) до негативного, що свідчить про її відсутність.

Числові показники за відвертою жорстокістю тяжіють до позитивного полюсу у першій (BIA) та другій (BIV) групах, що дозволяє нам зробити висновок про те, що представники цих груп студентів не приховують та не пом'якшують власні негативні оцінки і переживання з приводу оточуючих, вони роблять різкі однозначні висновки, які, як правило, зберігаються назавжди. У третій (BIAIV) та четвертій (HIV) групах цей показник тяжіє до негативного полюсу, що свідчить про відсутність даної ознаки у представників цих груп.

Такий показник негативної комунікативної установки як обґрунтований негативізм у всіх групах досліджуваних з різним рівнем індексів агресивності та ворожості знаходиться нижче середньої лінії, що свідчить про те, що студенти цих груп не схильні проявляти жорстокість там, де це дійсно викликано об'єктивними обставинами. Причому, варто зазначити, що особи першої та другої групи демонструють достатньо виражену завуальовану та відверту жорстокість, а те, що об'єктивно провокує жорстокість ними не помічається. Тобто, спрацьовує ефект „рожевих окулярів”.

Схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів у міжособистісних взаєминах та у спостереженні за соціальною дійсністю

(буркотіння) присутня лише особам другої групи з високим рівнем індексу ворожості. У решта групах даний показник тяжіє до негативного полюсу.

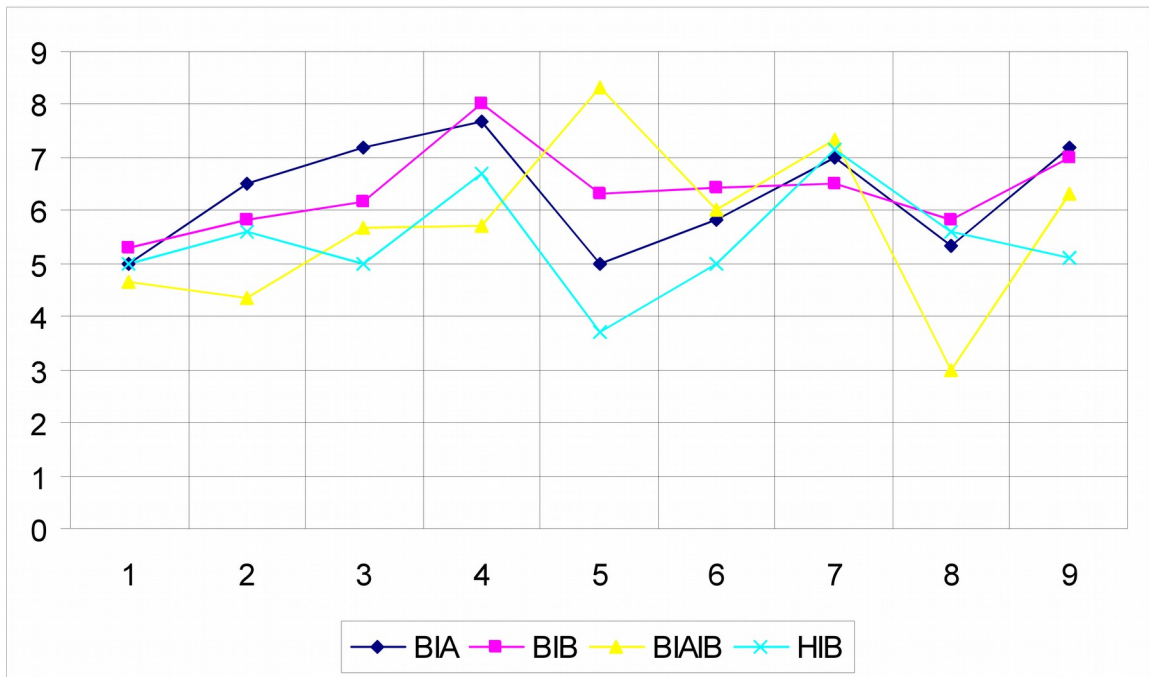
Негативний досвід спілкування з оточуючими наявний у студентів з високим рівнем індексу агресивності (перша група) та у осіб з високим рівнем індексу ворожості (друга група). Даний показник вказує наскільки досліджуваним щастило в житті на найближче коло спілкування, отже, можемо сказати, що першій та другій групі студентів не пощастило, а третій та четвертій, навпаки, пощастило з найближчим колом знайомих. Цікавим є той факт, що досліджувані перших двох груп (ВІА, ВІВ) проявляють жорстокість (завуальовану чи відверту) маючи при цьому негативний досвід спілкування, а особи третьої групи (ВІАІВ), не маючи негативного досвіду також проявляють завуальовану жорстокість до оточуючих. Усі розглянуті нами групи різняться своєрідністю поєднання означених показників негативної комунікативної установки.

Енергетику негативної комунікативної установки неможливо приховати від сенсорних систем оточуючих. Проблеми з'являються навіть тоді, коли людина старається маскувати свій негативний настрій по відношенню до інших. Справа в тому, що коли індивід заставляє себе стримуватися, бути коректним, виникає постійне напруження, яке рано чи пізно призведе до стресу, нервового зриву. В цьому сенсі пропонується розглядати комунікативну толерантність, в якій проглядаються тенденції відношення до людей в цілому, які зумовлені життєвим досвідом, установками, властивостями характеру, моральними принципами, ціннісними орієнтаціями, станом психічного здоров'я людини. Загальна комунікативна толерантність включає різні її форми – ситуативну, типологічну, професійну [123].

Розглянемо профілі комунікативної толерантності студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості, які представлені на рис. 3.12. Середня лінія проходить через оцінку, що дорівнює 6,16 – оцінки, що тяжіють до позитивного полюсу знаходяться вище середньої лінії, ті що до негативного – нижче. На даному рисунку зображено чотири криві, які розміщені по обидва

боки відносно середньої лінії, досліджуваних груп студентів з високим рівнем індексу агресивності (ВІА), високим рівнем індексу ворожості (ВІВ), високим рівнем обох індексів (ВІАІВ) та низьким рівнем індексу ворожості (НІВ).

ВІА	5	6,5	7,17	7,67	5	5,83	7	5,33	7,2
ВІВ	5,28	5,83	6,17	8	6,33	6,44	6,5	5,83	7
ВІАІВ	4,67	4,33	5,67	5,7	8,33	6	7,33	3	6,33
НІВ	5	5,6	5	6,7	3,7	5	7,14	5,6	5,1

Рис. 3.12 Профілі комунікативної толерантності досліджуваних груп студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості

Примітка: 1 (А) – неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини; 2 (Б) – використання себе в якості еталону при оцінці інших; 3 (В) – категоричність чи консерватизм в оцінці людей; 4 (Г) – невміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями людей; 5 (Д) – прагнення переробити, перевиховати когось; 6 (Е) – прагнення підігнати когось під себе, зробити його зручним; 7 (Є) – невміння вибачати іншому помилки, незручності, неспеціальне зроблені неприємності; 8 (Ж) – нетерпимість до фізичного чи психічного дискомфорту іншого; 9 (З) – невміння пристосовуватися.

Всі показники комунікативної толерантності значимо різняться у чотирьох групах досліджуваних, а саме, групи різняться за такими показниками Б–2, В–3, Г–4, Д–5, Е–6, З–9, та не різняться за А–1, Є–7, Ж–8.

Значення компонентів комунікативної толерантності проранжовані (по зменшенні від середньої лінії ряду), що в свою чергу дозволяє виділити домінуючі показники зниженої комунікативної толерантності. Тобто, чим вищий числовий показник, тим нижчий рівень комунікативної толерантності. Ранги показників представлені в таблиці 3.14.

Таблиця 3.14

Ранги компонентів комунікативної толерантності студентів з різними показниками індексу агресивності та ворожості

Ранги	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІВ
1.	Г-4 +	Г-4 +	Д-5 +	Є-7 +
2.	З-9 +	З-9 +	Є-7 +	Г-4 +
3.	В-3 +	Є-7 +	З-9 +	Б-2 -, Ж-8 -
4.	Є-7 +	Е-6 +	Е-6 -	З-9 -
5.	Б-2 +	Д-5 +	Г-4 -	А-1 -, В-3-, Е-6-
6.	Е-6 -	В-3 +	В-3 -	Д-5 -
7.	Ж-8 -	Б-2 -, Ж-8 -	А-1 -	
8.	А-1 -, Д-5 -	А-1 -	Б-2 -	
9.			Ж-8 -	

Аналізуючи отримані показники, можна сказати, студенти першої, другої та четвертої групи характеризуються невмінням приховувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями оточуючих, а студенти з високим рівнем обох індексів (третья група) не демонструють наявності даного компоненту комунікативної толерантності. Невміння пристосовуватися до навколишніх властиве особам першої (ВІА), другої (ВІВ) та третьої (ВІАІВ) групи.

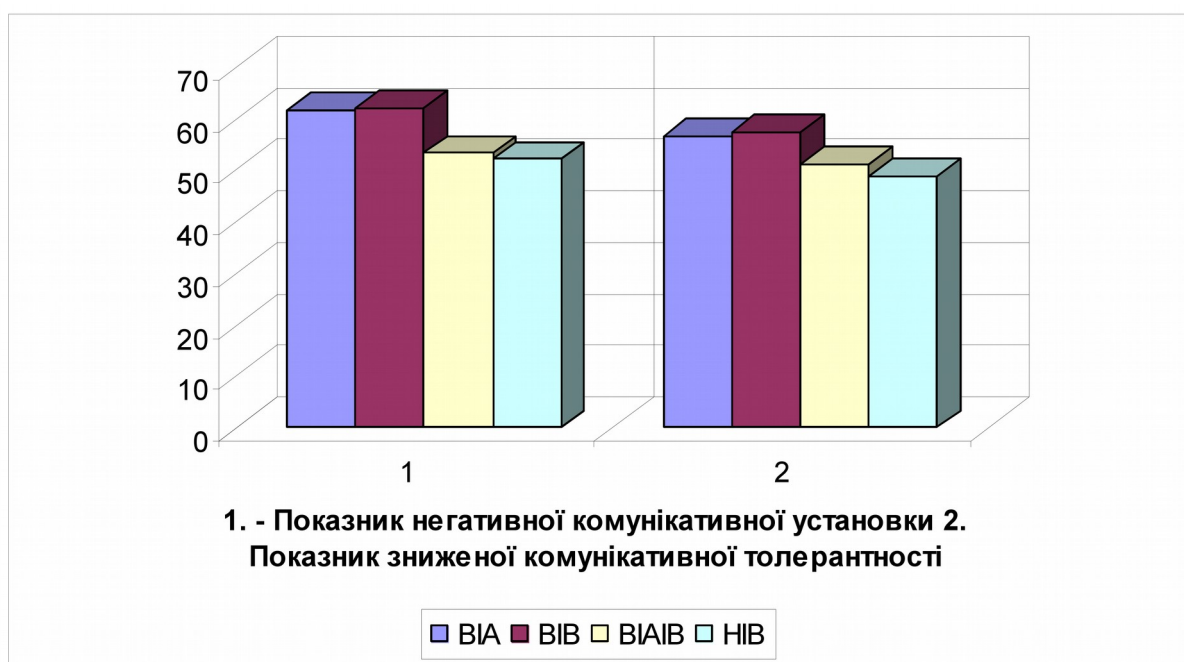
Представники з високим показником індексу агресивності відрізняються невмінням приховувати неприємні почуття (Г-4+), пристосовуватися (З-9+), категоричністю та консерватизмом в оцінці оточуючих (В-3+), завищеною самооцінкою, тобто, використання себе як еталону для оцінки інших (Б-2+).

Досліджувані другої групи (ВІВ) не вміють вибачати іншим їхніх помилок чи неспеціальне створених неприємностей (Є-7+), прагнуть переробити

навколишніх, зробити їх зручними для себе (E–6+), характеризуються низьким рівнем адаптації до навколишнього середовища.

Третю групу з високим рівнем обох індексів можна охарактеризувати як таких, що бажають перевиховати чи переробити інших на свій лад (Д–5+). Усі решта показники зниженої комунікативної толерантності, знаходяться нижче середньої лінії, тому не потребують детального аналізу. Для осіб з низьким рівнем індексу ворожості наявними є лише два компоненти зниженої комунікативної толерантності, а саме: невміння вибачати іншим та керувати власними негативними емоціями при взаємодії з іншими.

Але, окрім компонентів установки, пропонуємо розглянути сумарний бал негативної комунікативної установки, результати розподілу якого у досліджуваних нами групах студентів представлені на рис. 3.13. На цьому ж рисунку подано сумарний показник зниженої комунікативної толерантності. Середня лінія показника негативної комунікативної установки проходить через точку 60, а зниженої толерантності – через 55. Автор методики пропонує порівнювати отримані результати з результатами компонентів установки різних професій, причому вказує на те, що показник вище 33 можна вважати таким, що свідчить про наявність вираженої негативної комунікативної установки, яка несприятливо впливає на самопочуття індивіда [123].

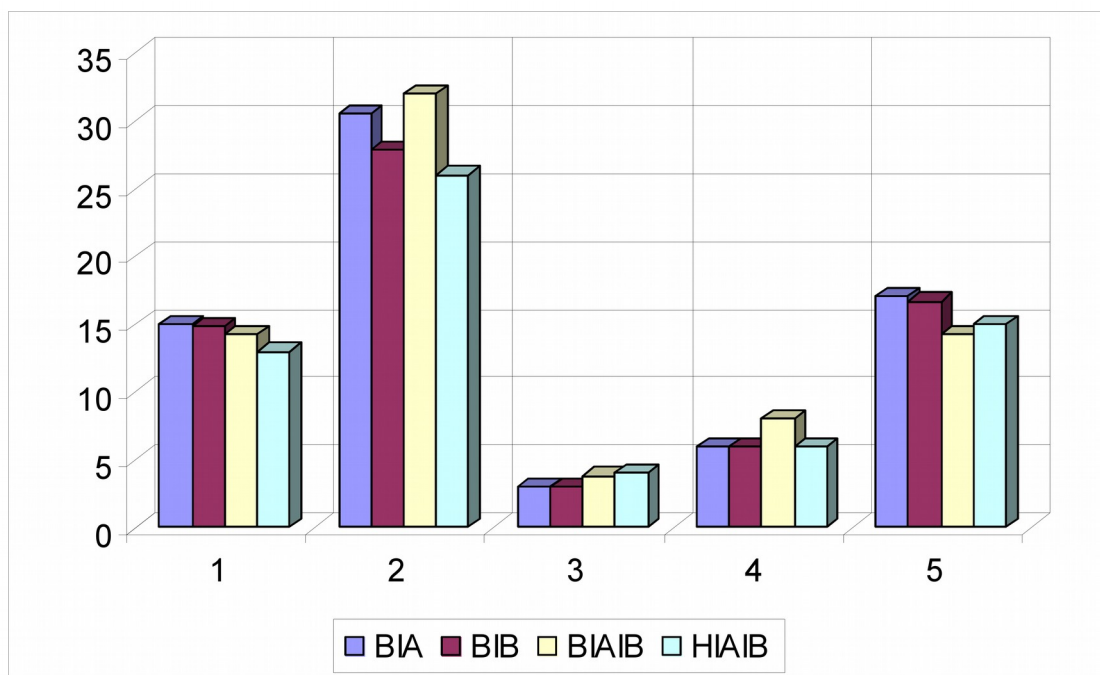
VIA	61,7	56,7
VIB	62,1	57,3
VIAIV	53,3	51,3
НІВ	52,1	48,9

Рис. 3.13 Профілі негативної установки та зниженої толерантності студентів з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Аналізуючи отримані числові значення сумарного показника негативної комунікативної установки та сумарного показника зниженої комунікативної толерантності, можна сказати, що у першій (VIA) і другій (VIB) та третій (VIAIV) і четвертій (НІВ) вони значимо різняться між собою, зате різняться у поєднанні. Тобто перша і друга різняться з третьою і четвертою групами. Причому, сумарний показник негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності у першій та другій групі є вище середнього, а у третій та четвертій нижче. Показник зниженої комунікативної толерантності у всіх групах досліджуваних є нижче середнього, і знову ж таки, найнижчим він є у третій групі хлопців, що свідчить про їхній найвищий рівень комунікативної толерантності.

Піддано аналізу профілі досліджуваних груп хлопців-вихованців колонії за показниками комунікативної установки та комунікативної толерантності, отримані за допомогою методики В.Бойко. Як про це говорилося вище ми будемо розглядати окремо компоненти негативної комунікативної установки, зниженої комунікативної толерантності та сумарні показники негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності. Значення кожного показника на графіку є середнім значенням усіх представників досліджуваної групи.

На рис. 3.14 представлено профілі чотирьох груп вихованців колонії за показниками негативної комунікативної установки. Для кожного показника негативної комунікативної установки пропонується своє середнє значення, а саме, середнє значення завуальованої жорстокості дорівнює 14,2; відвертої жорстокості – 29,3; об'єктивного негативізму – 3,37; буркотіння – 6,73; негативного досвіду спілкування – 14,6. Усі оцінки, що знаходяться вище середньої лінії тяжіють до позитивного полюсу, нижче – до негативного.

BIA	15	30,5	3	6	17
BIB	14,8	27,8	3	6	16,7
BIAIB	14,2	32	3,8	8	14,2
HIAIB	13	26	4	6	15

Рис. 3.14 Профілі негативної комунікативної установки хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

За показником завуальованої жорстокості різняться лише перша (BIA) та четверта групи (HIAIB), а решта груп значимо між собою не відрізняються. За відкритою жорстокістю перша та третя не різняться, а решта достовірно значимо різняться між собою; за об'єктивним негативізмом усі чотири виділені нами групи не різняться між собою. За таким показником негативної комунікативної установки, як буркотіння та негативний досвід спілкування лише третя група (BIAIB) відрізняється від решти груп, які між собою не різняться.

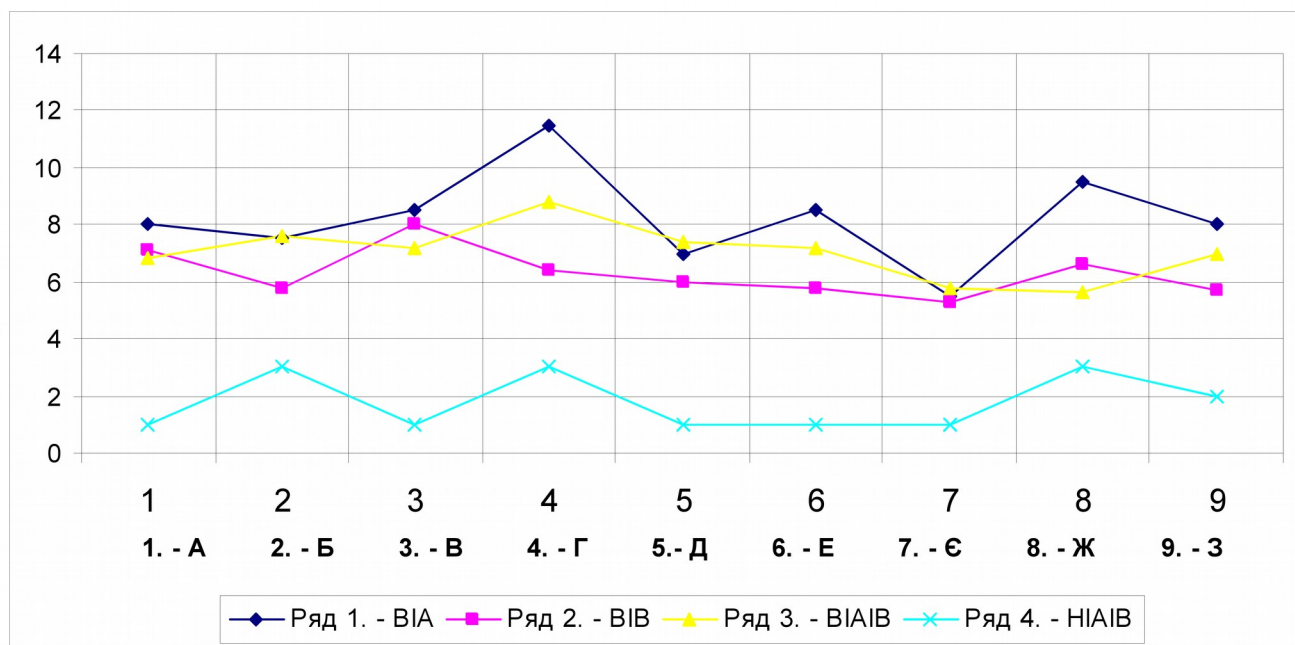
Числові оцінки усіх розглянутих нами показників негативної комунікативної установки є біполярними, тобто, знаходяться по обидва боки відносно середньої лінії. Представників першої групи можна охарактеризувати як таких, що проявляють завуальовану та відверту жорстокість мають негативний досвід спілкування, проте не виявляють обґрунтованого негативізму там, де це необхідно. Студенти другої групи (BIB) схильні лише до

завуальованої жорстокості у ставленні до оточуючих і також володіють негативним минулим досвідом взаємодії з навколишнім середовищем.

Представники третьої групи з високим рівнем обох показників завуальованої жорстокості не проявляють, зате проявляють її у відвертій формі та об'єктивно, при цьому схильні робити необґрунтовані висновки негативних подій у їхньому житті та у соціальній дійсності загалом. Особи з низьким рівнем обох індексів також мають негативний минулий досвід, хоча жоден з розглянутих нами показників негативної комунікативної установки їм не притаманний.

Негативну установку, як правило неможливо приховати, її маскуванню може призвести до не передбачуваних наслідків, які в кінці кінців призведуть до психічних, а як наслідок, і до фізичних проблем у житті будь-якої особистості. Тому доцільно розглядати такий показник, як комунікативна толерантність, що покликана до певної міри регулювати відносини з навколишнім світом.

На рисунку 3.15 представлені профілі комунікативної толерантності досліджуваних хлопців-вихованців з різним рівнем індексу агресивності та ворожості. Графіки знаходяться по обидва боки відносно середньої лінії, яка проходить через точку 6,67; оцінки, що знаходяться вище середньої лінії свідчать про наявність зниженої комунікативної толерантності, ті, що знаходяться нижче, про її відсутність. Знижена комунікативна толерантність охоплює дев'ять показників, що демонструють нам особистісні характеристики, які проявляються в міжособистісному спілкуванні та дають нам можливість говорити про високий чи низький рівень як окремих показників зниженої комунікативної толерантності, так і загального показника низької комунікативної толерантності.

ВІА:	8	7,5	8,5	11,5	7	8,5	5,5	9,5	8
ВІВ:	7,1	5,8	8	6,4	6	5,8	5,3	6,6	5,7
ВІАІВ:	6,8	7,6	7,2	8,8	7,4	7,2	5,8	5,6	7
НІМІВ:	1	3	1	3	1	1	1	3	2

Рис. 3.15 Профілі комунікативної толерантності вихованців колонії з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Примітка: опис показників комунікативної толерантності аналогічний примітці 3.12

Візуальний аналіз графіку демонструє відмінності між багатьма показниками комунікативної толерантності, достовірність яких підтверджується t-критерієм Стюдента. Усі групи значимо різняться між собою за такими показниками зниженої комунікативної толерантності, як (Б–2) – використання себе в якості еталону при оцінці інших, невміння приховувати неприємні почуття при спілкуванні з іншими (Г–4), прагнення переробити інших (Д–5), невміння пристосовуватися до оточуючих (З–9). Показник (Є–7) – невміння вибачати іншим помилки в обох виділених групах знаходиться нижче середньої лінії.

Застосувавши процедуру ранжування, ми зможемо визначити домінуючі показники зниженої комунікативної толерантності, які представлені в таблиці 3.15.

Ранги компонентів комунікативної толерантності хлопців-вихованців з
різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Ранги	Рівень			
	ВІА	ВІВ	ВІАІВ	НІАІВ
1.	Г-4 +	В-3 +	Г-4 +	Б-2 -, Г-4 -, Ж-8 -
2.	Ж-8 +	А-1 +	Б-2 +	З-9 -
3.	В-3 +, Е-6 +	Ж-8 -	Д-5 +	А-1 -, В-3 -, Д-5 -, Е-6 -, Є-7 -
4.	А-1 +, З-9 +	Г-4 -	В-3 +, Е-6 +	
5.	Б-2 +	Д-5 -	З-9 +	
6.	Д-5 +	Б-2 -, Е-6 -	А-1 +	
7.	Є-7 +	З-9 -	Є-7 -	
8.		Є-7 -	Ж-8 -	

Як видно з вищерозташованої таблиці, перша група хлопців-вихованців характеризується невмінням приховувати неприємні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельністю інших людей, вони нетерплячі до фізичного чи психічного дискомфорту інших, категоричні в оцінці оточуючих та прагнуть всіх підігнати під себе. Хлопці з ВК не розуміють неповторності людської індивідуальності та не вміють пристосовуватися до інших людей; вони оцінюють інших порівнюючи їх з власною персоною. Досліджувані даної групи не прагнуть перевиховати оточуючих та вміють вибачати помилки.

Для другої групи хлопців-вихованців з високим рівнем індексу ворожості властивий консерватизм при оцінюванні інших людей; вони розуміють неповторність та індивідуальність кожної особистості, вміють приховувати неприємні почуття та прощати іншим їхні помилки, не прагнуть перевиховати когось, вміють пристосовуватись до всього нового.

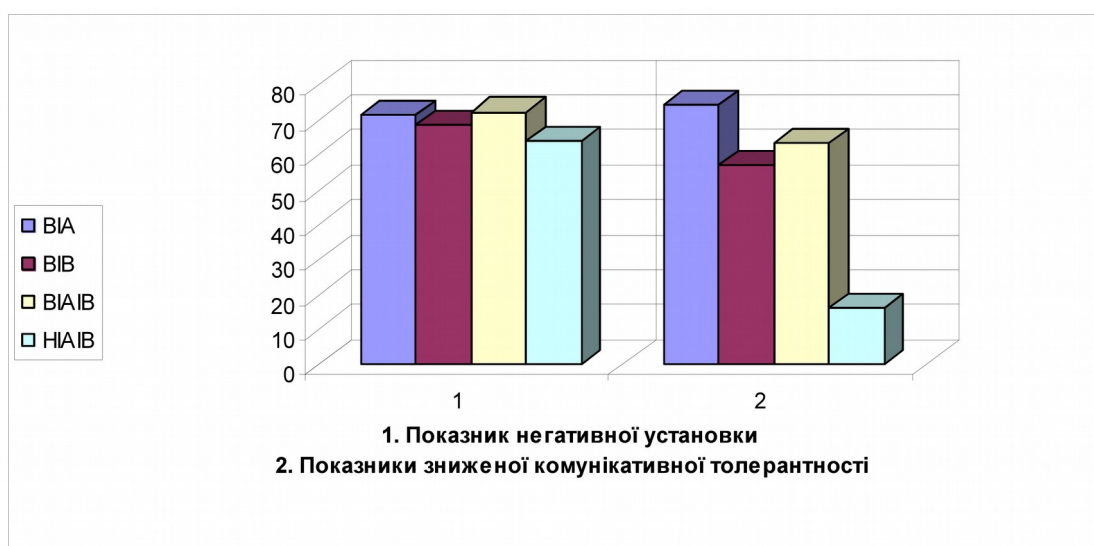
Хлопці-вихованці третьої групи (ВІАІВ) використовують себе, як еталон при оцінці інших людей, не вміють приховувати неприємні почуття. Але при цьому не прагнуть перевиховувати інших, вміють пристосовуватись до

оточуючих, розуміючи неповторність кожної індивідуальності. Респонденти даної групи терплячі та вміють вибачати іншим їхні помилки.

Усі числові показники хлопців четвертої групи з низьким рівнем індексу агресивності та ворожості тяжіють до негативного полюсу, що свідчить про відсутність даних компонентів зниженої комунікативної толерантності у цих осіб.

Проаналізувавши окремо компоненти негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності, розглянемо тепер сумарний показник негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності досліджуваних груп з різним рівнем індексу агресивності та ворожості, які представлені на рисунку 3.16.

BIA:	71,5	74
BIB:	68,4	56,8
BIAIB:	72,2	63,4
HIAIB:	64	16

Рис. 3.16 Профілі негативної установки та зниженої толерантності вихованців ВК з різним рівнем індексу агресивності та ворожості

Візуально та за t-критерієм Стьюдента групи різняться за обома показниками. Середня лінія показника негативної комунікативної установки проходить через точку 68, а зниженої толерантності – через 60. Вважається, що показник вище 33 можна розглядати як такий, що свідчить про наявність

вираженої негативної комунікативної установки, яка несприятливо впливає на самопочуття людини [123].

Досліджувані першої та третьої групи (ВІА, ВІАІВ) характеризуються високим рівнем негативної комунікативної установки та високим рівнем зниженої комунікативної толерантності. Представники другої групи (ВІВ) також володіють негативною комунікативною установкою, але можна говорити про достатній рівень їхньої комунікативної толерантності. Профілі четвертої групи з низьким рівнем індексу агресивності та ворожості засвідчили той факт, що хлопцям даної групи властивий високий рівень комунікативної толерантності та низький рівень негативної комунікативної установки.

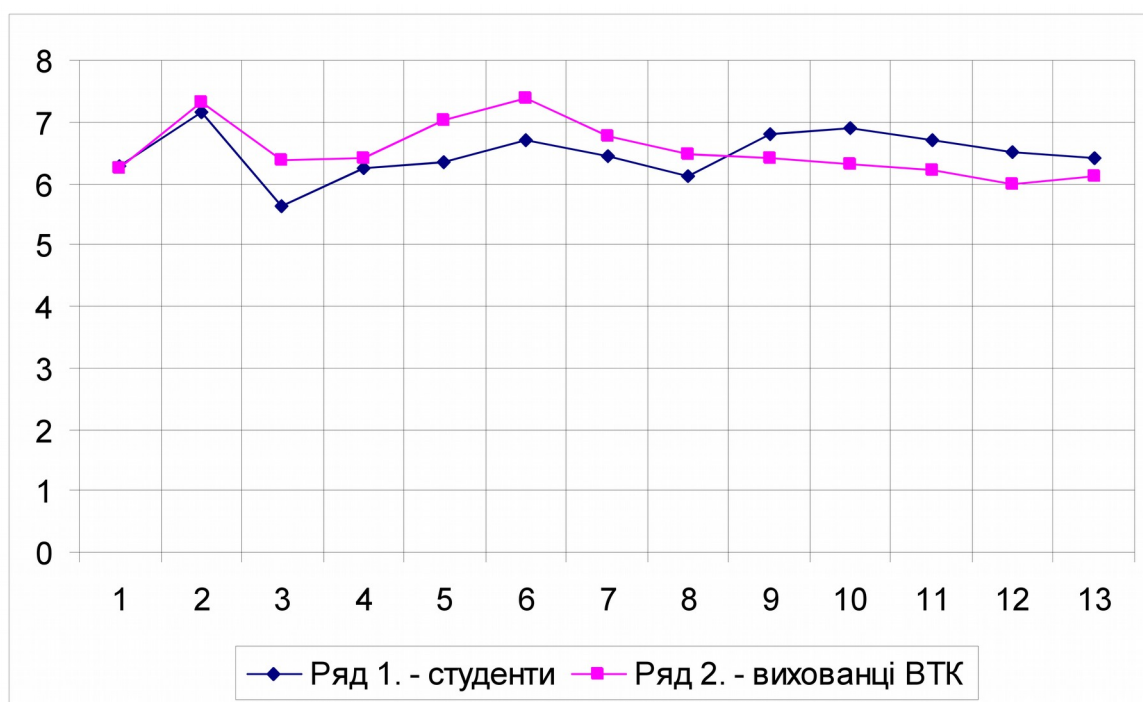
Загалом слід відзначити, що аналіз комунікативних властивостей особистостей з різним рівнем індексів агресивності та ворожості дає змогу говорити про наявність як загальних тенденцій у досліджуваних нами групах студентів та вихованців колонії так і відмінностей, що характеризуються своєю неповторністю.

3.5. Ціннісний світ вихованця виправно-трудової колонії

„Моє життя неначе сонце, яке втомилося світити за цілий день”.

У даному параграфі розглянуто результати дослідження особливостей термінальних цінностей та сфер життєдіяльності людини студентів та хлопців-вихованців колонії. Проаналізуємо значимість термінальних цінностей та сфер життєдіяльності студентів та вихованців виправно трудової колонії, які отримані за допомогою методики „ОТеЦ” та представлені на рисунку 3.17. Нагадаємо, що числове значення кожного показника на графіку є середнім значенням показників термінальних цінностей та сфер життєдіяльності досліджуваних двох груп: студентів та вихованців колонії. Кожен графік є кривою, що відображає відхилення значення кожного показника термінальних цінностей та сфер життєдіяльності від середньої лінії ряду, яка проходить через точку 6,5. Графіки знаходяться в різних площинах по відношенню до середньої лінії ряду. Числові показники, що тяжіють до позитивного полюсу свідчать про

їх важливе значення для особистості та знаходяться вище середньої лінії, ті що тяжіють до негативного полюсу знаходяться нижче середньої лінії та свідчать про їх неважливе значення для індивіда.

Студ.	6,27	7,17	5,63	6,23	6,35	6,7	6,45	6,13	6,8	6,9	6,7	6,5	6,4
ВК	6,23	7,31	6,36	6,41	7,01	7,39	6,75	6,48	6,4	6,3	6,2	6	6,1

Примітка: 1. Власний престиж, 2. Матеріальна забезпеченість, 3. Креативність, 4. Активні соціальні контакти, 5. Саморозвиток, 6. Досягнення, 7. Духовне задоволення, 8. Збереження власної індивідуальності, 9. Сфера професійного життя, 10. Сфера навчання та освіти, 11. Сфера сімейного життя, 12. Сфера суспільного життя, 13. Сфера захоплень

Рис. 3.17 Профілі термінальних цінностей та сфер життєдіяльності студентів та вихованців ВК

Аналіз даного рисунку засвідчив той факт, що виділені групи різняться за такими показниками термінальних цінностей як саморозвиток та духовне задоволення, за решта показниками цінностей групи не різняться між собою. Щодо значимості сфер людського існування то групи різняться за сферою суспільного, сімейного життя та сферою навчання і освіти. Виявлені подібності та відмінності в групах дозволили застосувати процедуру ранжування

означених показників термінальних цінностей та сфер життєдіяльності, що представлені в таблиці 3.16.

Таблиця 3.16

Ранги термінальних цінностей та сфер життєдіяльності студентів та вихованців ВК

Ранг	Досліджувані групи	
	Студенти	Вихованці ВК
Термінальні цінності		
1.	Матеріальна забезпеченість +	Досягнення +
2.	Досягнення +	Матеріальна забезпеченість +
3.	Духовне задоволення -	Саморозвиток +
4.	Саморозвиток -	Духовне задоволення +
5.	Власний престиж -	Збереження індивідуальності -
6.	Активні соц. контакти -	Активні соц. контакти -
7.	Збереження індивідуальності -	Креативність -
8.	Креативність -	Власний престиж -
Сфери життєдіяльності людини		
1.	Навчання +	Професійне життя +
2.	Професійне життя +	Навчання -
3.	Сім'я +	Сім'я -
4.	Суспільне життя	Захоплення -
5.	Захоплення -	Суспільне життя -

Аналізуючи дану таблицю, можна сказати, що як студенти так і вихованці колонії найбільш значимими для себе обирають матеріальну забезпеченість у всіх сферах людського існування, вважаючи матеріальний достаток основою життєвого благополуччя та досягнення, як прагнення досягнути конкретних та відчутних результатів у своєму житті. Решта означених термінальних цінностей у групі студентів тяжіють до негативного полюсу, тобто, знаходяться нижче середньої лінії. Щодо групи хлопців-вихованців, то окрім вищевказаних важливими для них є саморозвиток та духовне задоволення. Тобто, вони вважають, що потенційні можливості людини необмежені і треба лише правильно їх розвивати та вдосконалювати. Окрім цього, представники даної групи прагнуть морального задоволення у всіх сферах свого життя, вважаючи, що головне – робити те, що приносить внутрішнє задоволення.

Аналіз значимості сфер життєдіяльності засвідчив той факт, що для студентів найбільш важливою є сфера навчання, сфера професійного та сімейного життя, а для вихованців колонії – лише сфера професійного життя. Відмінність у значимості сфер життєдіяльності для студентів та хлопців-вихованців пояснюється тим, що студенти живуть в реальному соціальному середовищі, в якому представлені всі означені сфери. У житті вихованця колонії не всі розглянуті нами сфери представлені, тому найбільш важливою на теперішньому етапі їхнього життя є професійна сфера (окрім навчання в середній школі, вони здобувають певну професію в ПТУ).

Детермінантою соціальної активності особистості виступають цінності. Для виявлення ієрархії цінностей у досліджуваних групах, ми скористалися методикою М.Рокіча, яка ґрунтується на прямому ранжуванні заданого списку цінностей. Автор виділяє два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, певна кінцева ціль індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; та інструментальні – переконання в тому, що будь-яка дія, образ чи властивість особистості є найкращою в будь-якій ситуації [215].

Результати нашого та існуючих раніше досліджень переконують в тому, що значимих відмінностей у виборі тих чи інших цінностей чи сфер життєдіяльності між досліджуваними, що перебувають на волі, та тими, що її позбавлені не виявлено. Це пояснюється тим, що дані методики (методика М.Рокіча, „ОТеЦ”) досліджують не наявність тієї чи іншої цінності у досліджуваного, а лише її значення для нього; окрім цього спрацьовує ефект соціального схвалення, який провокує досліджуваних обирати цінності які є соціально значимі. Вищевказане дає змогу говорити про те, що досліджувані студенти та вихованці ВК по-різному розуміють для себе значення однієї і тієї ж цінності, тобто, за однією і тією ж цінністю у досліджуваних обох груп (студентів і вихованців) можуть критися різні, навіть протилежні змісти.

Для уточнюючого розуміння змісту, що вкладався досліджуваними в ту чи іншу цінність, було застосовано метод опитування у формі вільної бесіди. Даний метод було використано з метою виявлення відмінностей у значенні

цінностей хлопцями-вихованцями, так як зміст цінностей набуває яскраво вираженого суб'єктивного відтінку у процесі соціалізації особистості.

Проаналізуємо відмінності у рангах та значеннях деяких цінностей. Так, цінність „матеріально забезпечене життя” у досліджуваних обох груп посідає різне місце в ієрархії термінальних цінностей (студенти – 4,8, вихованці – 7,6 ранги). При з'ясуванні змісту даної цінності, виявилось, що студенти її розуміють, як хороше працевлаштування після закінчення університету, що дасть змогу отримати певні матеріальні блага. Хлопці-вихованці вказують на те, що закінчивши свій заклад, вони не зможуть отримати хорошу роботу. Крадіжки, здійснені ними, були не метою збагачення, а здебільшого засобом виживання у покинутому для них світі. „Чому світ такий жорстокий? Але колись все зміниться, і все стане на свої місця, як і раніше, світ яскраво оживе. Всі люди будуть жити чесно, по Божих заповідях. І я зможу через декілька років дивитися у вікно, але вже не через ґрати. Я бачитиму живий і чесний світ. Це буде найкращий день у моєму житті, день звільнення з неволі. Я вийду і почну нове життя – без гріхів, без тюрем”.

Щодо такої цінності як „наявність хороших і вірних друзів”, то ранги даної цінності у студентів 9,64, а у вихованців – 15,3. При поясненні значення даної цінності, ми отримали такі відповіді: „Друг – це страшна біда, це обманливе слово, такого слова просто не існує. На погані вчинки мене підштовхнули друзі (з іронією до слова „друг”)”. Ще міркування з приводу друзів зводяться до того, що ті, хто називав себе другом, ті перші і зрадили.

Цінність „любов” розуміється вихованцями як хороше ставлення до них батьків чи осіб, що їх заміняють, подруг. Та разом з тим, тієї любові, про яку розказують, хлопці не отримували. Неблагополучні (в матеріальному та соціальному сенсі) сім'ї, в яких виховувалися хлопців спричинили деформацію такої цінності як любов. Зрозуміло, що сварки, бійки, пиятики, зради, тощо не можуть сформувати істинне значення цінності любові як безкорисливого почуття. Хоча найбільшим бажанням для них все ж таки є побачити маму (чи іншу рідну людину, що її заміняє).

Свобода, як термінальна цінність, студентами (7,8) розуміється як незалежність у власних діях та вчинках, а хлопцями-вихованцями (4,3) – як воля. „Що таке воля, знають лише ті, хто готовий померти за неї”. „Я забуду про те, що скоїв раніше, я не цінував волю і не розрізняв правди від зла, про що тепер дуже жалію, буду жити за законами Божими. Тепер мені залишається чекати, щоб скоріше вийти з цих тюремних стін, а потім цінити волю і більше сюди не попадати. Шкода, що не зрозумів цього раніше”. Разом з тим, при слові свобода (для них воля), хлопці двозначно тлумачать його значення для себе, тобто, „воля – це і радість, і жах, бо на волі інше спілкування, інше життя - всі дивитимуться на мене, як на зека”.

Щодо аналізу тих цінностей, що пропонуються методикою М.Рокіча та „ОТеЦ”, то у процесі спілкування з вихованцями колонії, виявилось, що досліджувані вважають для себе цілу низку інших цінностей, що не представлені в даних методиках. Надзвичайно важливого значення вони надають вірі. „Тепер надіюся на Бога і вірю, що він мені допоможе пройти цей тяжкий шлях”. При аналізі відповідей на запитання „Чи є життя іншої людини (її інтереси, права, власність, територія) цінним для вас?”, ми з’ясували, що ніхто з досліджуваних не вважав це цінністю, на яку не можна посягати. „Ніколи не задумувався над тим, що життя іншої людини є цінністю”. „Тепер знаю, що у заповідях Божих написано не побажай нічого, що є в іншого, і став до всіх відноситися по-людськи”. Зміст цих заповідей не відображений ні у методиці М.Рокіча, ні у методиці „ОТеЦ”.

З’ясування значення сфер в житті вихованця доводить те, що не всі вказані сфери є для них реально існуючими. Під час бесіди виявилось, що хлопці вважали б за потрібне додати сферу міжособистісного спілкування, яке є важливою у мовах даного закладу. „Найцінніше в колонії – це людські взаємовідносини і те, що тобі довіряють. Людська довіра – це велика цінність”. Умови, які диктує дана субкультура є надзвичайно вимогливим і не кожен може „вижити” у цьому вирі. „Тут навчився знаходити з людьми спільну мову, відчуваю, що змінився – став добрішим”. Щодо мови та особливостей

спілкування, то тут вона є специфічною та має своє прикладне значення – це так звані „поняття”, що характеризують спосіб життя в кримінальному світі. Така особливість спілкування пронизує усі наявні у них сфери життя вихованця колонії.

Окрім вищевказаної сфери, варто б було сказати про таку сферу, як розваги. В умовах перебування в місцях позбавлення волі усі сфери цих хлопців є номінальними, а не реальними, тому їх значення для кожного засудженого є більш суб'єктивним ніж у студентів, що мають можливість бути включеними у всі сфери людського існування. Якщо говорити про сферу розваг, то вона є нав'язаною, примусовою, адже невідомо, чи брали б участь дані хлопці у тих розвагах, що їм пропонує заклад, будучи на волі. Зрозуміло, що такого роду „розваги” мають певний виховний вплив на життя молодшої людини та носить не лише просвітницький, але і до певної міри корекційний характер.

Таким чином хлопці-вихованці тлумачать цінності за такими принципами: принципом подібності або принципом контрасту, тобто дана цінність є для них важливою тому, що вони її не мають, або ж тому що вона їм притаманна, але зі своїм суб'єктивним значенням. Загалом можна говорити про те, що розходження в тлумаченні даних цінностей та сфер життєдіяльності можуть і по-різному визначати спрямованість активності особистості.

Висновки до третього розділу

Результати емпіричного дослідження, представлені в даному розділі, дозволяють зробити наступні висновки:

Агресивна поведінка досліджувалась у взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями та певним спектром властивостей особистості, які пов'язані з проявами агресивної поведінки. В результаті кореляційного аналізу були виявлені численні зв'язки показників агресивної поведінки з показниками ціннісних орієнтацій та деякими показниками властивостей особистості в обох досліджуваних групах.

Так у групі студентів знаходимо велику кількість взаємозв'язків між показниками агресивної поведінки та показниками термінальних цінностей і

сфер життєдіяльності. У групі хлопців-вихованців ці зв'язки є менш численними, так як не всі пропоновані нами сфери представлені в житті вихованця колонії.

Аналізуючи взаємозв'язки параметрів агресивної поведінки та властивостей особистості у досліджуваних групах, можна сказати, що вони зберігають свою специфіку в обох групах досліджуваних.

Результати факторного аналізу дозволили виявити та описати комплекс взаємопов'язаних характеристик, які об'єдналися в чотири фактори. Виділення термінальних цінностей в окремий фактор свідчить про те, що цей психологічний феномен є з одного боку багатоконпонентним складним утворенням, а з іншого – цілісним та самостійним. У решти факторах поєднуються показники двох рядів явищ – показників ціннісних орієнтацій і агресивної поведінки та схильності до неї.

Використання методу „асів” дозволило згрупувати досліджуваних за певною ознакою – рівнем індексів агресивності та ворожості та вивчити міжгрупові відмінності, що проявляються у специфіці показників, які вивчалися. За рівнем показників індексів агресивності та ворожості були виділені групи досліджуваних з високим рівнем індексу агресивності (ВІА), високим рівнем індексу ворожості (ВІВ), високим рівнем обох індексів (ВІАІВ) та низьким рівнем обох індексів (НІАІВ), що дало змогу дослідити їхні психологічні особливості, які проявляються в інших якостях.

Використання методу „профілів” дозволило вивчити ціннісні орієнтації та цілий ряд властивостей особистості, які пов'язані з проявами агресивної поведінки.

Результати дослідження підтвердили, що агресивна поведінка співвідноситься з ціннісними орієнтаціями та певним спектром властивостей особистості. Якісний аналіз дозволив не лише виявити загальні тенденції у осіб з різним рівнем індексів агресивності та ворожості, але і вивчити специфіку їх ціннісних орієнтацій та властивостей особистості.

ВИСНОВКИ

Результати теоретико-емпіричного дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. На підставі теоретико-емпіричного дослідження феномену агресивної поведінки показана його складність та багатоаспектність. На основі аналізу літератури розширено розуміння феномену агресивної поведінки, що представляє собою – ініціативну чи захисну, навмисну чи ненавмисну, корисливу чи некорисливу, усвідомлювану чи неусвідомлювану, активну чи пасивну, пряму чи непряму поведінку особистості, яка може проявлятися у вигляді: реакції індивіда на загрозу його вітальним інтересам; захисту суб'єктивної реальності особистості; проявлення індивідом власних негативних почуттів у відповідь на різноманітні несприятливі, у фізичному і психічному відношенні, життєві ситуації; заподіяння шкоди чи образи суб'єктам нападу чи собі; цілеспрямованої дії, направленої на задоволення значимих цінностей.

2. Агресивна поведінка пов'язана з цілою низкою провокуючих об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких варта виділити ті, що мають індивідуально-психологічний характер: особистісні негативні установки – ціннісні орієнтації та певні властивості особистості, що мають важливе значення для соціальної регуляції поведінки, тобто, адаптивні та комунікативні, що проявляються у міжособистісному спілкуванні.

3. Агресивна поведінка досліджувалась у взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями, сферами життєдіяльності та властивостями особистості, що мають важливе значення для соціальної адаптації. В результаті кореляційного аналізу були виявлені численні зв'язки показників агресивної поведінки, ціннісних орієнтацій та властивостей особистості, що пов'язані з ними. Так у групі студентів знаходимо значно більшу кількість взаємозв'язків між показниками агресивної поведінки та показниками термінальних цінностей і сфер життєдіяльності у порівнянні з групою хлопців-вихованців, що пояснюється відсутністю означених сфер у житті вихованця колонії.

Результати факторного аналізу дозволили виявити та описати комплекс взаємопов'язаних характеристик, які об'єднались в чотири фактори, перший з яких є монополярним, решта три – біполярні: „термінальні цінності”, „низька комунікативна толерантність – інтернальність”, „депресивність – агресивність”, „низька комунікативна установка – високі запити”. Виділення термінальних цінностей в окремих факторів свідчить про те, що цей психологічний феномен є з одного боку багатокомпонентним складним утворенням, а з іншого – цілісним та самостійним. У решти факторах поєднуються показники двох рядів явищ – показників ціннісних орієнтацій і агресивної поведінки та схильності до неї.

5. Емпірично виділено за рівнем прояву агресивної поведінки групи осіб з високим та низьким проявом індексу агресивності, описані їх психологічні характеристики в контексті їх ціннісних орієнтацій, сфер життєдіяльності та певного спектру властивостей особистості, що вивчаються.

Встановлено, що особам з високим рівнем індексу агресивності властива домінантність, егоцентричність, авторитарність у відстоюванні власної думки, впевненість в собі, низький рівень суб'єктивного контролю високий рівень завуальованої та відвертої жорстокості, така стратегія психологічного захисту суб'єктивної реальності як агресія; високий рівень негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності.

Досліджувані з високим рівнем індексу ворожості депресивні, невротичні, нетовариські, вороже відносяться до навколишніх, з низьким рівнем суб'єктивного контролю та високим рівнем негативної комунікативної установки та зниженої комунікативної толерантності. Вони погано адаптуються до навколишнього середовища, не вміють вибачати іншим помилок та прагнуть переробити інших під себе. Найкращим способом вирішення конфліктної ситуації вони вважають агресію, або уникання, а зовсім не миролюбство.

Досліджувані з високим рівнем обох індексів характеризуються підвищеним рівнем психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки та агресивним відношенням до соціального оточення, вираженим прагненням домінувати; вони емоційно нестійкі, нетерплячі, невпевнені в собі,

нетовариські. Рівень суб'єктивного контролю у них достатньо високий, Найкращою стратегією захисту є лише агресія, альтернативних варіантів вирішення конфліктних ситуацій для представників даної групи не існує. У спілкуванні дані особи проявляють завуальовану жорстокість, не маючи при цьому об'єктивних підстав, тому рівень негативної комунікативної установки у них є доволі низьким, рівень комунікативної толерантності достатньо високий.

Студентів з низьким рівнем індексу ворожості можна описати, як недовірливих, схильних до афективних реагувань, збудливих, фрустрованих, невпевнених в собі; їм властиві часті зміни настрою та недостатня регуляція власної поведінки. Вони вважають, що краще уникати неприємних подій у житті, ніж використовувати інші стратегії для їх вирішення. У них доволі низький рівень негативної комунікативної установки, вони не вміють керувати власними негативними емоціями при взаємодії з іншими, проте володіють достатньо високим рівнем комунікативної толерантності.

6. Виявлено, що індивідуально-психологічні відмінності у проявах агресивної поведінки зумовлені характером і своєрідністю поєднань компонентів, що туди входять. Міра домінування одного з показників агресивної поведінки (індексу агресивності, індексу ворожості, поєднання обох індексів з високим та низьким рівнем) супроводжується специфічним поєднанням пов'язаних з агресивною поведінкою ціннісних орієнтацій та певних психологічних характеристик (адаптивних та комунікативних).

7. Порівняльний аналіз значимості ціннісних орієнтацій та сфер життєдіяльності особистості засвідчив той факт, що відмінності у наданні значення тій чи іншій ціннісній орієнтації чи сфері життєдіяльності зумовлена відмінністю у їх трактуванні чи розумінні для себе досліджуваними двох виділених нами груп студентів та вихованців колонії. Тобто, вихованці колонії надають означеним ціннісним орієнтаціям зовсім іншого змісту та трактують кожну цінність за принципом подібності чи контрасту. Таке розходження в тлумаченні цінностей та сфер життєдіяльності людини можуть по-різному визначати спрямованість активності особистості.

8. Перевірка положення про те, що міра значимості термінальних цінностей та сфер людського існування, що представлені в житті кожної особистості пов'язана з певними показниками агресивної поведінки, за допомогою яких ця особистість реалізує свої бажання та прагнення знайшла своє емпіричне підтвердження.

Дане дисертаційне дослідження не є вичерпним. Подальший науковий пошук можна здійснювати в напрямку глибшого вивчення показників агресивної поведінки, розробки психодіагностичного інструментарію для дослідження агресії, ціннісних орієнтацій, пошуку вікових відмінностей у прояві агресії та її зв'язку з ціннісними орієнтаціями, властивостями особистості, що гіпотетично пов'язані з проявами агресії, висвітленні особливостей цих взаємозв'язків у представників соціономічних професій різного профілю, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Особенности типологического подхода и метода исследования личности // Принцип системности в психологических исследованиях. – М., 1990. – С. 18–25.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991. – 229с.
3. Адлер А. Теория и практика индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 214с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 336с.
6. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование 7-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 688с.
7. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1988. – 429с.
8. Анисимов С.Ф. Ценности реальные и мнимые. – М.: Мысль, 1970. – 183с.
9. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. – М.: Юристъ, 1996. – 257с.
10. Анциферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психологический журнал. – Т.2, 1981, № 1. – С.8–18.
11. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 104.
12. Ассаджоли Р. Психосинтез. Теория и практика. – М.: “Relfbook”, 1994. – 314с.
13. Багдасарьян Н.Г. и др. Инновации в ценностных ориентациях студентов // Социологические исследования. – 1995, № 4. – С.125–129.
14. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений /Пер с англ., Ю.Брянцевой и Б.Красовского. – М.: Апрель Пресс; Изд-во ЭКСОМО– Пресс, 1999. – 237с.

15. Бартол К. Психология криминального поведения. – СПб.: Прайм–ЕВРОЗНАК, 2004. – 352с.
16. Басс А. Психология агрессии // Вопросы психологи. – 1967, №3. – С. 60–67.
17. Белухин Д.А. Анализ закономерностей проявления параметров внешнего поведения кризисной личности // Материалы научно-практической конференции от 25 октября 2002 года. – Москва, 2002. – С. 67-78.
18. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: прайм–ЕВРОЗНАК, 2001. – 512с.
19. Бех І.Д. Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 8–11.
20. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204с.
21. Бех І Д. Проблема особистісних цінностей: стан і орієнтири дослідження // Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996р.): В 3-х т. – К.: Вид-во ДОК-К, 1996. – Т.1. – С. 57–67.
22. Блюм Г. Психоаналитические теории личности. – М.: КСП, 1996. – 248с.
23. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1978. – 311с.
24. Бодалев А.А., Столин В.В. Общая психодиагностика. – СПб.: Изд-во „Речь”, 2002. – 440с.
25. Болгаріна В.С., Терещенко І.Ю. Ідеал: цінність і духовний вектор // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 16–19.
26. Болотіна В.Ю. Моральні цінності підростаючого покоління // Цінності освіти і виховання / За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 19–21.
27. Большаков В.Ю. Психотренинг: Социодинамика. Упражнения. Игры. – СПб.: «Социально-психологический центр», 1996. – 360с.

28. Бондар Н.Є. Формування особистісної репрезентації в юнацькому віці: Дис. ...канд. психол. наук. – К., 1998. – 207с.
29. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості.—Харків: Фоліо, 1996. – 237с.
30. Большая энциклопедия психологических тестов. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 416с.
31. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання /За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 21–25.
32. Боришевський М.Й. Спрямованість особистості як мотив її громадянської активності // Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні. Збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Коло, 2005. – с. 10–18.
33. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301с.
34. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности // Вестн. МГУ. – Сер. 14, Психология, 1980. - № 2. – С. 3–12.
35. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків // Психологія. Збірник наукових праць. – Вип.. 2. – К., 1998. – С. 44–49.
36. Бутківська Т.В. Проблема цінностей у соціалізації особистості // Цінності освіти і виховання /За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 27–31.
37. Бэрон Р, Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 1998. – 352с.
38. Василюк Ф.Є. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200с.
39. Васильева Ю.А. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения // Психологический журнал, 1997. – Т. 18, № 2. – С. 58 – 78.

40. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Ось–89», 2000. – 224с.
41. Вейнингер О. Пол и характер: Принципиальное исследование – М.: «Терра», 1992 – 480с.
42. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 228.
43. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. – Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368с.
44. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 499с.
45. Водзинская В.В. Понятие установки, отношения, ценностных ориентаций в социологическом исследовании // Философия науки. – 1968, № 2. – С. 48–54.
46. Волочков А.А., Ермоленко Е.Г. Ценностная направленность личности как выражение смыслообразующей активности / Психологический журнал, 2004, том 25, № 2, с. 17–33.
47. Гаркавец С.О. Психологічні особливості цінностей правопорушника. Дис. ... канд. психол. наук. – К., 2001. – 203с.
48. Генисаретский О.И. Художественные ценности в структуре образа жизни и окружающей среды / Общие проблемы искусства. Обзорная информация. – М., 1985, Вып. 1. – С. 5–7.
49. Головаха Е.И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи. – К., 1988. – 143с.
50. Головаха Е.И., Кроник А.А. Конструктивне функції психології // Психологический журнал. – 1989, том 10, № 6. – С. 23–33.
51. Головных Г.Я. Ценностные ориентации и перестройка общественного сознания // Философия науки. – 1989, № 6. – С. 85–89.
52. Гошовський Я.О. Ресоціалізація девіантної поведінки важковиховуваних підлітків. Молодіжна політика: проблеми і перспективи //

Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Вимір, 2005. - С. 302–310.

53. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. – 464с.

54. Гроф С. За пределами мозга – М.: Изд-во Трансперсонального ин-та, 1993 –504с.

55. Гуггенбюль Алан Зловещее очарование насилия: профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними. – «Академический проект». – Санкт-Петербург, 2000. – 220с.

56. Данилова А.Г. Кросскультурный анализ категориальной структуры ценностных ориентаций на материале исторических текстов // Психологический журнал, 2005, том 26, № 1. - С. 46–55.

57. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 174с.

58. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов: Проблема ценностей и марксистская философия. – М.: Политиздат, 1967. – 351с.

59. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности. – М.: Наука, 1977. – 333с.

60. Дубровина И.В., Круглов Б.С. Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций и интересов учащегося // Ценностные ориентации и интересы школьников. – М., 1983. – С. 27–36.

61. Дюркгейм Е. Самоубийство. Социол. этюд: Пер. С фр. / Изд. Полгот. Вал. А. Луков. – СПб.: Союз, 1998. – 496 с.

62. Жерносек І.П. Деякі ціннісні орієнтації молоді // Цінності освіти і виховання /За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 39–41.

63. Залесский Г.Е., Редькина Е.Б. Психодиагностика убеждений и ориентаций личности: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 73с.

64. Запухляк О. Зв'язок злочинності неповнолітніх з їх агресивністю. Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні // Збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 6-8 жовтня 2005 року). – Дрогобич: Коло, 2005. - С. 319–326.

65. Здравомыслов А.Г., Ядов В.А. Отношение к труду и ценностные ориентации личности. – Сб. Соціологія в СССР. – М.: Мысль, 1995, том 2. – С. 196–205.
66. Зелинский А.Ф. Криминальная психология – К.: Юринком Интер, 1999. – 240с.
67. Зотова О.И., Бобнева М.И. Ценностные ориентации и механизм социальной регуляции поведения // Методические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 241–254.
68. Иванова В.В. Причины та форми агресивної поведінки підлітків // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – С. 14–16.
69. Ігнатенко П.Р. Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблем // Педагогіка і психологія. – 1997, № 1 (14). – С. 118–123.
70. Іздебська В. Ціннісні орієнтації особистості в контексті духовного світу студентства // Рідна школа. – 2002. №4. – С. 17–19.
71. Истошин И.Ю. Ценностные ориентации в личностной системе регуляции поведения // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука, 1979. – С. 252–267.
72. Калина Н.Ф. Агрессивность в структуре фантазма // Психология фантазма. – Харьков: Фолио, 2007. – С. 36–42.
73. Калина Н.Ф. Символическое конструирование в структуре фантазма агрессии. // Сборник научных трудов „IMAGO”- СПб: ВЕИП, 2006. – С. 210–218.
74. Камю А. Миф о Сизифе. Философский трактат Падение: повесть – СПб.: Азбука, 2007. – 256с.
75. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб.: Речь, 2004. – 70с.
76. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості. – К.: ТОВ «Міжнар. Фін. Агенція», 1998. – 216 с.
77. Келли Джордж А. Теория личности. Психология личных конструктов /А.А. Алексеев (пер. с англ. и научн. ред.). – СПб.: Речь, 2000. – 249с.

- 78.Кон І.С. Вступ до сексології. — К.: Либідь, 1991. — 304с.
- 79.Кон И.С. Психология ранней юности. — М.: Просвещение, 1989. — 255с.
- 80.Корнилова Т.В. Введение в психологический эксперимент: Учебник. — 2-е изд. — М.: Изд-во МГУ; Изд-во ЧеРо, 2001, — 256с.
- 81.Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — К., 2002. — 21с.
- 82.Крайг Г. Психология развития. — СПб.: Питер, 2001. - 992 с.
- 83.Крейдун Н.П. Психологическое содержание криминогенного комплекса личности и его динамика в условиях изоляции от общества /на материале несовершеннолетних правонарушителей: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — К., 1991. — 19с.
- 84.Круглов Б.С. Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. — М.: Изд-во АПН СССР, 1987. — С. 80–89.
- 85.Кудрявцев В.Н. Механизм преступного поведения. — М.: Юр. лит., 1981. — 121с.
- 86.Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики. — Л.: Медицина, 1984. — 216с.: ил.
- 87.Кушнірова Т.В. До проблеми сприймання й оцінювання соціальних цінностей // Цінності освіти і виховання /За заг. ред Сухомлинської О.В. — К., 1997. — С. 62–65.
- 88.Левитов Н.Д. Психологическое состояние агрессии // Вопросы психологи. — 1972. - №6. — С. 168–173.
- 89.Леонтьев А.Д. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник МГУ. Сер 14. Психология, 1996, № 4. — С. 35–44.
- 90.Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 572с.
- 91.Леонтьев А.Н. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии, 1996, № 4. — С. 15–26.

92. Лисенко В.П. Особливості ціннісної структури підростаючої особистості // Цінності освіти і виховання / За заг. ред Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 65–67.
93. Личность преступника как объект психологического исследования / Под ред. А.Р. Ратинова. – М.: Изд-во юр. лит., 1979. – 137с.
94. Лоренц К. Агрессия – М.: Амфора, 2001. – 349с.
95. Любимова Т.В. Понятие ценности в буржуазной социологии // Социальные исследования. – М., 1970, Вып. 5. – С. 61–76.
96. Мадди Сальваторе Р. Теории личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. – СПб.: Издательство Речь, 2002. – 539 с.
97. Майерс Д. Социальная психология. – СПб, 1999. – 682с.
98. Маковская И. Агрессивность: проявления, причины, предупреждение // Семья и школа – 1983. – №9. – С.36
99. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. – К.: наукова думка, 1999. – 216с.
100. Марасанов Г.И. Социально-психологический тренинг: Методы моделирования и анализа ситуаций в социально-психологическом тренинге. - 3 изд., испр. и доп. – М.: Совершенство, 1998. – С. 208.
101. Мартынюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования. – К.: Наукова думка, 1990. – 124с.
102. Масагутов Р.М. Соотношение уровней тестостерона и кортизола с показателями агрессивности у подростков // Российский психиатрический журнал. 2001, № 5. – С. 36–40.
103. Масагутов Р.М., Ениколопов С.Н. Показатели агрессивности у заключенных юношей с различным статусом в неформальной иерархии воспитательной колонии / Психологический журнал, 2004, том 25, № 1. – С. 119–124.
104. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / Пер. с англ. СПб.: Евразия, 1999. – 478с.

105. Маслоу А.Г. Новые рубежи человеческой природы /Пер. с англ. Г.А. Балл и др. – М.: Смысл, 1999. – 425с.

106. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – С. 186–200.

107. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование /Пер. с англ. // Серия «Психопедагогика и методология науки», Вып. 4. – Киев-Донецк, 1994. – 288с.

108. Методика изучения ценностных ориентаций /Психодиагностическая серия, № 5. – М.: Смысл, 1992. – 17с.

109. Мид М. Культура и мир детства: Избр. произвед.: /АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая; Пер. с англ. И коммент. Ю.А.Асеева. – М.: Наука, 1988. – 432с.

110. Мороз Л.І Особливості прояву ціннісних орієнтацій у міжстатевій поведінці молоді раннього юнацького віку: Дис. ... канд.. психол. наук. – К., 1993. – 153с.

111. Музика О. Суб'єктно-ціннісний аналіз психологічного портрета лідера громадської організації. Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні // Збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 6-8 жовтня 2005 року). – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 196–203.

112. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека // Психологическая наука / Под ред. Ананьева Б.Г. – М.: АПН, 1960. – Т.2. – С. 110–125.

113. Налчаджян А.А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия. Учебное пособие для вузов. - Єреван, Изд-во „Огебан”, 2000. – 408с.

114. Немов Р.С. Методы психодиагностики студентов, учителей и родителей // Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3 кн. – М., 2000. – Кн.3. – 613с.

115. Непомнящая Н.И. и др. Ценность как центральный компонент психологической структуры личности // Вопросы психологи. – 1980, № 1. – С. 22–30.

116. Низовских Н.А. Психосемантическое исследование ценностно-мотивационных ориентаций личности // Психологический журнал. - 2005, том 26, № 3. – С. 25–37.

117. Основи практичної психології /В.Панок. Т Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. К.: Либідь, 1999. – 536 с.

118. Паниотто В.И. Формирование ценностных ориентаций в процессе межличностного общения // Социологические исследования. 1984, № 3. – С. 108–118.

119. Паренс Г. Агрессия наших детей. – М., 1997. – 152с.

120. Первин Л., Джон О. Психология личности: Теория и исследования / Пер. с англ. М.С. Жамкочьян под ред. В.С. Магуна – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607с.

121. Перевозная Т.А. Особенности системы ценностных ориентаций у психопатических личностей, которые реализовали противоправные действия: Автореф. ... канд. психол. наук, Харьков, 1998. – 16с.

122. По ту сторону стереотипов поведения: психология общения. /А.В.Тимченко, В.Б. Шапарь (авт.-сост.). – Х.: Прапор, 1997. – 654с.

123. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие (редактор-составитель Райгородский Д.Я.). – Самара: Издательский Дом «БАХАРАХ – М», 2000. – 672 с.

124. Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – 25–27 листопада 2002р. – К.: Міленіум, 2002.

125. Проданов В. Стойкость и ценность // Философская мысль. – 1980, № 2. – С. 101–102.

126. Проскура В.В., Карпенко Н.А. Підготовка засуджених до реінтеграції у суспільство. – Львів: ТЗОВ „Дизайн-студія „Папуга”, 2007. – 200с.

127. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение // Академия педагог. и социал. наук, Московский психолого-социальный ин-т. – М.: НПО „МОДЭК”; Воронеж, 1996. – 256с.

128. Психоанализ в развитии: Сборник переводов / сост. А.П.Поршенко, И.Ю. Романов. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 176с.

129. Психологія життєвої кризи /Відп. ред. Т.М. Титаренко. - К.: Агротомвидав України, 1998. – 348с.

130. Психология. Словарь /Под общ. Ред. А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494с.

131. Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия /Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2003. – 656с.

132. Психологический словарь /Под ред. В.В.Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. – М.: Педагогика, 1983. – 448с.

133. Психологический словарь /Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440с.

134. Психотерапевтическая энциклопедия /Под. ред. Б.Д.Карвасарского. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2006. – 944с.

135. Радчук Г., Чайнська М. Ціннісні орієнтири сучасного студентства. Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні // Збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 6-8 жовтня 2005 року). – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 375–384.

136. Разжавина Л.В. Развитие и формирование ценностных ориентаций у студентов педвуза: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1990. – 20с.

137. Райгородський Д.Я. Психология личности. В 2-х томах. Хрестоматия. Изд. 3-е, дополн. – Самара: Издательский дом „БАХРАХ – М”, 2002. – 512с, 544с.

138. Ратинов А.Р., Єфремова Г.Х. Правовая психология и преступное поведение: Теория и методология исследования. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 253с.

139. Реан А.А. Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности. // Ананьевские чтения – 97. СПб. 1997. – С. 13–16.

140. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. – М.: «Прогресс», 1994. – 319с.

141. Роджерс Карл Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека /Пер. с англ. М.: Изд. группа «Прогресс-Универс», 1994. – 479 с.

142. Роменець В.А. Проблеми життєвого шляху людини в історії психології // „Круглий стіл” філософів, психологів і соціологів „Життєвий шлях особи”. – Філософська думка, 1982, № 1. – С. 18–20.

143. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 720с.

144. Рудестам К. Групповая психотерапия. – СПб.: Питер, 1999. – 384с.

145. Саарнийт Ю.Р. Проблемы измерения социально-психологической структуры ценностных ориентаций: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Таллин, 1981. – 23с.

146. Саморегулирование и прогнозирование социального поведения личности /Под ред. В.А. Ядова. – Л.: наука, 1979. – 264с.

147. Санникова О.П. Пролонгированный подход к исследованию детерминационных процессов // Наука і освіта. – Одеса, 2007. – №8–9. – С. 156–162.

148. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. – Одеса: СМІЛ, 2003. – 256с.

149. Светлічний О.Л. Ціннісно-сміслова сфера особистості та особливості її конфліктності: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Х., 1997. – 24с.

150. Семенов О.М. Родинні виховні традиції як засіб формування ціннісних орієнтацій студентів // Цінності освіти і виховання /За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 25–29.

151. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М.: Флінт, МПСИ, 2003. – 96с.

152. Семеняк О.Н. Динамика целей жизни и средств их достижения у студентов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2005, Вип. 31, серія: Психологічні науки, том III. – С. 52–55.

153. Сенин И.Г. Опросник терминальных ценностей. НПЦ „Психодиагностика”, Фонд гражданских инициатив „Содействие”, Ярославль, 1991. – 19с.

154. Сидоренко Е. Методы математической обработки в психологии. –СПб: Речь, 2002. – 162с.

155. Скок Н.А. Тенденции изменения ценностных ориентаций студенческой молодежи // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2005, Вип. 31, серія: Психологічні науки, том III. – С. 79–82.

156. Скотна Н.В. Духовні аспекти становлення фундаментальних цінностей особистості в громадянському суспільстві. Молодіжна політика: проблеми і перспективи // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Дрогобич, 20-21 травня 2005 року). – Дрогобич: Вимір, 2005. – С. 11–22.

157. Скотна Н.В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів: Українські технології, 2005. – 384с.

158. Словарь-справочник по психодиагностике /Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2003. – 528с.

159. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей // Психологический журнал, 1996, № 1 – С. 157–168.

160. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности. – К.: Лыбидь, 1992. – 216с.

161. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К.: Вид. Центр Просвіта, 1996. – 404 с.

162. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-річчю наукової та

педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка. В 2-х томах. – К.: Міленіум, 2002. – 412с.

163. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості в онтогенетичному вимірі // Психологія суб'єктної активності особистості. – К., 1993. – С. 94–97.

164. Титма М.Х., Саар Э.У. Молодое поколение. – М.: Мысль, 1986. – 254с.

165. Ткач О.А. Психологічні особливості агресивної поведінки молоді в ситуації міжособистісного конфлікту // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2005, Випуск 31, серія: психологічні науки, том III, С. 112–117.

166. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. – М.: Республика, 1994. – С. 27–30.

167. Тугаринов В.П. Избранные философские труды. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 344с.

168. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры. – Л.: ЛГУ, 1960. – 156с.

169. Тюріна В.О. Система цінностей як регулятор поведінки особистості // Цінності освіти і виховання /За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – С. 76–79.

170. Узнадзе Д.Н. Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Наука, 1969. – 213с.

171. Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення студентів: Тези доповідей респ. науково-практичної конференції. - Одеса, жовтень, 1992 /Ред кол. Терещенко Г.І. (голова) та ін. – К.: НМК ВО, 1992. – 368с.

172. Франк С.Л. Смысл жизни // Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 67с.

173. Франкл В. Доктор и душа. – СПб.: Ювента, 1997. – 286с.

174. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Гофмана Л.Я. и Леонтьева Д.А. – М.: Прогресс, 1990. – 368с.

175. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989. – 455с.

176. Фрейд З. Психология бессознательного. Сб. произвед. /Сост., научн. ред., авт. вступ. М.Г. Ярошевский.—М.: «Просвещение», 1990. – 448с.
177. Фрейд З. Недовольство культурой // Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1991. – 296с.
178. Фрейд З. Печаль и меланхолия // Суицидология. Прошлое и настоящее. – М., 2001. – 456с.
179. Фролова Н.В. Трансформація ціннісних орієнтацій на зламних етапах розвитку суспільства (психологічний аспект): Автореф. ... канд. психол. наук. – К., 1998. – 17с.
180. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. /Пер. с англ. Э.М. Телятникова, Т.В. Панфилова. – Мн.: ООО «Попури», 1999. – 624с.
181. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992. – 429с.
182. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415с.
183. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск, 1996.
184. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность М., 1986. – Т.1. – С. 365–405.
185. Хорни К. Женская психология – С.-П.: Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 1993. –222 с.
186. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. М.: Айрес – Пресс, 2005. – 464с.
187. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608с.
188. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти проявів агресії у працівників органів внутрішніх справ: Дис. ... канд.. психол. наук. – К., 2004. – 197с.
189. Цільмак О.М. Делінквентна поведінка неповнолітніх як фактор самоствердження // Проблеми реалізації кримінальної відповідальності: кримінально-правові та кримінально-виконавчі аспекти: Регіональна науково-практична конференція. Одеса, 2 квітня 2007 р. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. – С. 91–92

190. Чудновский В.Э. Проблема становления смысложизненных ориентаций личности / Психологический журнал, 2004, том 25, № 6, С. 5–11.

191. Шебанова С.Г. Профилактика и коррекция агрессивного поведения студентов средствами тренинга общения: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К., 200. – 20с.

192. Шебанова С.Г. Психокорекція агресивної поведінки // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 15–23.

193. Шевченко О., Лапіняускас А. Громадянська спрямованість особистості у контексті її ціннісних орієнтацій. Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні // Збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 241–249.

194. Щерба Г. Яремкевич Р. Ціннісні орієнтації молоді – елемент економічної культури. Молодіжна політика: проблеми і перспективи // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 189–193.

195. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. /А.В.Толстых (общ. Ред. и предисл.); А.Д.Андреева (пер.с англ.).—М.: Изд.групп. «Прогресс», 1996. – 344с.

196. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов /Пер. С англ. Киев: Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. – 384с.

197. Юнг К.Г. Об архетипах со специальным обращением к понятию Анимы /Пер. с англ. Баженова А. – Харьков: ХГУ, 1992. –19с.

198. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, 1996. – 718с.

199. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М., 1994.

200. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 89-105.

201. Ядов В.А. и др.. Соотношение ценностных ориентаций и реального (явного) поведения личности в сферах труда и досуга // Личность и ее

ценностные ориентации /Информационный бюллетень ИКСИ. – 1969, № 19. – С. 49–66.

202. Ялом И. Д. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 1999. – 576с.

203. Allport G.W. Pattern and growth of personality. – New-York: Holt. – 1961. – 593p.

204. Bandura A., Walter R.H. Social learning and personality development. N.Y.,1965. - 329p.

205. Buss D.M. Unmitigated agency and unmitigated communion.: An analysis of the negative components of masculinity and femininity // Sex Roles – 1990 – 22,№ 9–10. – P. 555–568.

206. Dollard J., Doob L.W., Miller N.E., Mowrer O.H. and Sears R.R. Frustration and aggression. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1939.

207. Frankl V.E. Arztliche Seelsorge. Grundlagen der logotherapie und existenzanalyse.- Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag CmbH, 1998. – 345p.

208. Frankl V.E. Die sinnfrage in der psychotherapie.-Munchen-Zurich: Piper, 1997. – P.77–141.

209. Frankl V.E. Psychotherapy and Existentialism.- New-York: Simon and Schuster, 1967.-P.63.

210. Kluckhohn C. Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification //Toward a general theory of action /Eds T.Parsons and E.Shils. – Cambridge MA: Harvard Un. press, 1962. – P.388–433.

211. Lewin K. The dynamik theory of personality: Select. Pap. N.Y.L. 1935. – 217p.

212. Maslow A.H. Religions, Values and Peak-Experiences. Ohio State University Press, 1964.-P. 153-171.

213. Moyer K.E. Violence and aggression. – New-York: Paragon House Publishers, 1987. – 237p.

214. Rokeach M. And Ball-Rokeach S.J.Stability and change in american value priorities, 1968-1981 // American Psychologist. – 1989. – Vol.44. –N5. –P.775–784.

215. Rokeach M. Nature of human values.-New-York: Free press, 1973. –P.27–63.
216. Schwartz S.H. Universals in the content and structure of values:theoretical advances and empirical tests in 20 countries // Advances in experimental social psychology. –1992. –Vol.25. – P. 1–65.
217. Shneidman E.S. On the nature of Suicide. San Fransisco: Jossey – Bass, 1969.
218. Structure interpersonal conflicts in a group. XXVII Interam. Congress of psychology.— Denis Karakas,1999. – 241p.
219. Sullivan S. Do You Want to Reduce Your Gambling? A. Self-help Manual. Auckland: The Tindall Foundation, 1998.
220. Witkin H.A., Oldman P.I. Cognitive styles // International Journal of Neurology – 67, № 6. – P.119–137.